

Львівський національний університет імені Івана Франка

філософський факультет

кафедра теорії та історії політичної науки

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

бакалавра з політології

на тему:

«Формування та трансформація феномену колективної пам'яті у меморіальну політику»

виконала: студентка IV курсу, групи ФФІ-41с,
спеціальності 052 Політологія, Васько Софія

керівник: доц., к. пол. н. Гарбадин А. С.

рецензент: доц., к. пол. н. Шурко О. Б.

Зміст

Вступ

Розділ 1. Джерельна база дослідження колективної пам'яті у політичній науці

Розділ 2. Теоретико-методологічні основи дослідження феномену колективної пам'яті та меморіальної політики

2.1 Теоретико-методологічні основи дослідження феномену колективної пам'яті

2.2 Особливості конструювання та основні ознаки колективної пам'яті

2.3 Теоретико-методологічні основи дослідження меморіальної політики

Розділ 3. Порівняльний аналіз меморіальної політики Німеччини, Франції та України

3.1 Особливості реалізації політики пам'яті у Німеччині

3.2 Особливості реалізації політики пам'яті у Франції

3.3 Якісний порівняльний аналіз політики пам'яті Німеччини, Франції та України

Розділ 4. Особливості формування меморіальної політики в Україні

4.1 Колективна пам'ять українців

4.2 Формування меморіальної політики Президентами України

Висновок

Список використаних джерел

Додатки

Вступ

Актуальність дослідження. Феномен колективної пам'яті – це достатньо складне й багатогранне явище, витoki якого сягають античності. І, тим не менш, це поняття все ще є недостатньо визначеним, а тому не перестає фігурувати в центрі уваги дослідників. Колективна пам'ять слугує своєрідним підґрунтям для функціонування різноманітних колективів, бо, як зазначав видатний теоретик М. Альбвакс, без колективної пам'яті немає соціальних груп, і водночас із зникненням соціальної групи зникає й колективна пам'ять. Абстрактність, суперечливість та невизначеність вкотре змушують аналізувати й осмислювати колективну пам'ять, адже вона буває настільки різною, наскільки різними є й самі соціальні групи.

Окремий інтерес становить конструювання цього феномену, а також його ознаки та властивості. Фундаментальність поняття колективної пам'яті мотивує науковців деталізувати вид цієї пам'яті, адже відомо, що на базі цього явища відбуваються численні спекуляції та викривлення. Зокрема, це простежується в антагонізмі між офіційною та так званою «народною» пам'яттю. Окрім цього, з явищем колективної пам'яті також пов'язані максимально вагомими для суспільства стани, наприклад, такі, як: колективна травма, колективна амнезія, колективне витіснення. Варто також зауважити, що саме колективна пам'ять визначає формування ідентичності. Досліджуваний феномен поєднує в собі ретрансляцію минулого, аналіз сучасності та конструювання майбутнього. З огляду на це, колективна пам'ять, як важливий елемент політичної свідомості, нерідко детермінує політичні процеси в суспільстві.

Пам'ять, репрезентуючи суспільну свідомість, є основою для існування меморіальної політики, тобто складової загальнодержавної політики. Відповідно, діяльність політичної еліти може бути як ефективною, так і неефективною. Актуальність дослідження детермінується тим, що політика пам'яті, особливо в автократичних режимах, часто проводиться з метою реалізації егоїстичних інтересів вузького кола осіб. Аналіз реалізації політики пам'яті у країнах з ліберальною демократією дає змогу виокремити особливі риси меморіальної політики, що є притаманними цим країнам, отже, це може слугувати взірцем для країн із гібридним політичним режимом, зокрема і для України.

Варто зазначити, що доцільна політика пам'яті створює цілісну національну ідентичність, формує позитивний імідж країни і сприяє конструктивному представництву на міжнародній арені. З іншого боку, необхідно також додати, що демократичний режим не гарантує того, що меморіальна політика буде звільнена від численних викривлень, оскільки офіційний рівень взаємодії з колективною пам'яттю все одно пов'язаний із різними соціальними групами, що

ускладнює функціонування ефективної політики пам'яті, адже задовільнити інтереси цілком усіх соціальних груп, що існують в державі, практично неможливо. Це створює суттєву проблему, вирішення якої успішно демонструють країни Європи.

Саме держави-члени Європейського Союзу виробили певну стратегію меморіальної політики, яка на міжнародному рівні здається найбільш доцільною. Отже, порівняльний аналіз меморіальної політики Франції, Німеччини та України дає змогу усвідомити, яким шляхом якісна політика пам'яті здатна призвести до утвердження демократії, паритетної міжнародної взаємодії і нівелювання конфлікту, що часто утворюється на просторах колективної пам'яті. Досить важливим є і те, що досвід Німеччини і Франції може слугувати доцільним орієнтиром для української політики пам'яті.

Мета дипломної роботи полягає у визначенні процесу формування та трансформації феномену колективної пам'яті у меморіальну політику.

Об'єкт дипломної роботи – особливості формування феномену колективної пам'яті.

Предмет дипломної роботи – специфіка трансформації колективної пам'яті у меморіальну політику.

Завдання дипломної роботи:

- описати джерельну базу дослідження колективної пам'яті у політичній науці;
- з'ясувати теоретико-методологічні аспекти феномену колективної пам'яті та політики пам'яті;
- виокремити особливості конструювання та основні ознаки явища колективної пам'яті;
- простежити зв'язок між явищем колективної пам'яті та політикою пам'яті;
- сформулювати основні індикатори для якісного порівняльного аналізу;
- простежити реалізацію політики пам'яті у Німеччині та Франції;
- здійснити якісний порівняльний аналіз меморіальної політики Німеччини, Франції та України;
- з'ясувати особливості формування меморіальної політики в Україні.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на якісному порівняльному аналізі. Для простеження функціонування меморіальної політики також використано історичний метод. Окрім цього, методологічна основа дослідження базується на комбінації різних теоретико-методологічних підходів, принципів, методів та прийомів. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід та використано загальнонаукові методи. Особливість об'єкту дослідження зумовила необхідність звертання до політологічних, соціологічних, філософських

та культурологічних джерел. Відповідно до цього, методологічна основа дослідження також базується на теоретичних доробках різних вчених.

Структура роботи обумовлена предметом, метою та завданнями. Дипломна робота складається із чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновку, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 95 сторінок.

Розділ 1. Джерельна база дослідження колективної пам'яті у політичній науці

Феномен колективної пам'яті, будучи базисом для існування різних соціальних груп, зароджується із появою людства. Однак ґрунтовні дослідження колективної пам'яті розпочинаються лише у 19-20 столітті, поштовхом для чого стало розмежування швейцарським психоаналітиком К. Юнгом індивідуального та колективного несвідомого.

До цієї події аналіз колективного відбувався переважно в історичній площині, а процеси пам'яті поставали як елемент виключно індивідуальної психіки. З позиції складової людської свідомості пам'ять досліджувалась крізь призму процесів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування, тобто відбувався аналіз пам'яті як психічного феномену. Соціокультурний аспект пам'яті розглядався в історичних процесах і значного поширення набув концепт історичної пам'яті, хоча сам термін «історична пам'ять» виник навіть пізніше, ніж термін «колективна пам'ять».

Злиття різних термінів і підміна понять у явищі колективної пам'яті часто простежується і сьогодні, оскільки наукова спільнота все ще не прийшла до єдиного висновку. Деякі дослідники вважають ці терміни однаковими, інші – проводять між ними чітку межу. На нашу думку, за своєю суттю терміни «історична» і «колективна» пам'ять відрізняються між собою.

Вперше визначення поняття «колективна пам'ять», аналіз цього феномену, а також розмежування саме цього виду пам'яті від інших типів було зроблено французькою соціологічною школою. Зокрема, значний внесок здійснив Е. Дюркгейм у статті «Уявлення індивідуальні і уявлення колективні» (1898). Згодом цю справу продовжив М. Альбвакс у працях «Колективна й історична пам'ять» (1950) та «Соціальні рамки пам'яті» (1925).

Саме з теоретичних доробків М. Альбвакса розпочинаються дослідження в галузі феномену колективної пам'яті і започатковуються меморіальні студії. Ще одним дослідником початку 20 століття, що одним із перших долучився до аналізу колективної пам'яті, став німецький мистецтвознавець А. Варбург, який вивчав образну пам'ять Європи.

У студіях пам'яті основоположними вважаються праці М. Альбвакса і А. Варбурга, оскільки саме їхні доробки започаткували розрив із тим поглядом, який пам'ять репрезентував виключно як частину індивідуальної свідомості. Зазначеними вченими було доведено, що пам'ять нерідко детермінується зовнішніми чинниками, за допомогою контекстуального виміру, який включає певний набір панівних культурних і соціально-політичних практик.

Окрім цього, необхідно згадати британського психолога Ф. Бартлетта «Запам'ятовування: Дослідження у експериментальній і соціальній психології», оскільки ним було розроблене явище реконструкції колективних спогадів (1932).

З 1960-их років відбувається так званий «меморіальний бум», тобто актуалізація меморіальних досліджень, а також формується суттєва кількість дискусій, присвячена поняттям «спогади», «пам'ять», «забуття» і «вшановування». Окремі вчені навіть заявляють про існування «меморіальної парадигми» у гуманітарних дисциплінах.

На схилі 1980-1990 років концепт пам'яті став первинним і кількість досліджень, присвячених цій тематиці, продовжувала зростати. Неабиякого розголосу упродовж цього часу отримала фундаментальна праця французького історика П. Нора «Місця пам'яті» і розроблене вченим явище конструювання колективних спогадів. Варто також пригадати німецького єгиптолога Я. Ассмана і його роботу «Культурна пам'ять» (1992). Згадуючи вчених 20 століття, неможливо оминати дослідників, які вивчали вузькоспеціалізовані питання колективної пам'яті шляхом емпіричних досліджень, цим, наприклад, займалися Дж. Пеннебейкер, Б. Банейсік, Г. Шуман і Ж. Скотт.

Суттєвий внесок у подальший розвиток досліджень колективної пам'яті здійснив також французький дослідник А. Руссо, який аналізував колективну пам'ять з процесуального аспекту. Не менш важливим є доробок М. Полляка «Пам'ять, забуття, мовчання» (1995), який обґрунтовує взаємозв'язок між політичним режимом і феноменом колективної пам'яті. Зокрема, вченим аналізується наслідок діяльності тоталітарного режиму для суспільної свідомості. Варто також згадати працю М. Лавабр «Пам'ять і політика: про соціологію колективної пам'яті» (1995), де явище колективної пам'яті проаналізовано на системному рівні.

Отже, розгалуженість досліджень у західних країнах і розширеність проаналізованих аспектів у колективній пам'яті сприяли інституціоналізації цього феномену з подальшим розвитком меморіальних студій. На сьогодні, студії пам'яті займають стійкі позиції в університетських дисциплінах розвинених країн Заходу.

В Україні, незважаючи на те, що розвиток досліджень колективної пам'яті розпочався нещодавно, є достатньо багато вчених, які здійснили низку теоретичних напрацювань.

Серед українських дослідників варто згадати О. Кісь, яка досліджує віктимні аспекти української колективної пам'яті і похідні суспільні стани. Також необхідно згадати ґрунтовну роботу В. Бабки, в якій якісно проаналізовано українську меморіальну політику.

Серед вітчизняних дослідників також необхідно звернути увагу на праці Л. Нагорної «Культура історичної пам'яті», «Політика пам'яті та її орієнтаційна місія». Достатньо важливою у дослідженні феномену колективної пам'яті є статті А. Киридон «Темпоральні сценарії репрезентації колективної пам'яті», «Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення», «Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення».

Важливо також згадати українського дослідника Ю. Шаповала, що ґрунтовно проаналізував пам'ять українців про Голодомор. Вагомий внесок у розвиток досліджень здійснив К. Баханов, оскільки виокремив основні тенденції становлення культури української колективної пам'яті. Варто також згадати С. Набок, яка простежила формування меморіальної політики в Україні ретроспективним шляхом.

Необхідно також згадати таких українських вчених, як І. Гирич, О. Радзивілл та Ф. Турченка, які досліджують репрезентацію минулого в українській політиці пам'яті. Окрім цього, потрібно згадати Ю. Шайгородського і О. Майбороду, що зорієнтовані на аналіз міфологізації пам'яті, а також на функціонування семіотичного змісту в колективній пам'яті. Нарешті, можна назвати В. Барана, що проаналізував явище ностальгії в українській колективній пам'яті і окреслив проблематику реконструкції спогадів.

Очевидно, що цей перелік не є вичерпним, але цього достатньо, аби зрозуміти, що українська джерельна база досліджень феномену колективної пам'яті є перспективною і на її основі продукуватимуться щоразу більше нових праць.

Описуючи детальніше стан досліджень колективної пам'яті, необхідно згадати дослідницю А. Киридон, яка виокремила основні етапи становлення меморіальних студій в Україні. Всього дослідниця окреслила п'ять етапів.

Перший етап розвивався упродовж 1980-1990 років і уособлює витoki українських меморіальних студій. «Меморіальна парадигма» вже починає впливати на дослідження минулого, але все ще опосередковано.

Другий етап (1990-2000 роки) можна окреслити як період зародження меморіальних студій, що співпав із здобуттям незалежності. Процес державного будівництва, стрімкий розвиток студій пам'яті у країнах Заходу та потреба у створенні національних орієнтирів зумовили звернення до минулого з метою переосмислення.

Третій етап (2000-2010) характеризується актуалізацією досліджень у сфері колективної пам'яті в різних галузях гуманітарних дисциплін. Цьому етапу притаманна первинність меморіальної площини, що супроводжувалось видавництвом різних робіт вітчизняних авторів,

перекладом іноземних дослідників, організацією конференцій, присвячених проблематиці пам'яті. Загалом, колективна пам'ять упродовж 2000-2010 років опинилась у центрі уваги дослідників.

Четвертий етап (2011-2014) репрезентує інституалізацію меморіальних студій в Україні, наслідком чого стало існування Українського інституту національної пам'яті. Колективна пам'ять почала осмислюватись як невід'ємний елемент для ефективного функціонування національної ідентичності.

П'ятий етап (2015-2022) дослідниця А. Киридон порівняла із ситуацією у країнах Заходу 1990-их років. Важливо, що Україна дещо спізнило входить у постмодерну добу і меморіальний бум лише починає ставати актуальністю для українців. З огляду на це, п'ятий етап, з одного боку, характеризується спробами долучитися до загальної тенденції аналізу пам'яті, що супроводжується користуванням західних методик дослідження, а, з іншого боку, є наявним прагненням сконструювати національну ідентичність, що обумовлює розвиток вітчизняного нарративу.

Важливо, що дослідниця А. Киридон вміло окреслила основні проблеми у розвитку українських меморіальних студій. На її думку, немає чітко сформованого категоріального апарату меморіальних студій, що нівелює ясність і сутність феноменів пам'яті. Відповідно, така неузгодженість призводить до підміни понять і потребує оновлення змісту вживаних термінів.

Однак, незважаючи на усі недоліки, українські вчені однозначно усвідомлюють перспективність пам'яті, тобто те, що колективна пам'ять грає роль конструкту, пов'язаним із наміром, тобто конструктом, який постає не лише спогадом про минуле, а вже нерозривний із майбутнім, оскільки здатен детермінувати обраний вектор розвитку, що надзвичайно важливо в умовах сьогодення для української ідентичності. З огляду на вагомість феномену колективної пам'яті, можна впевнено стверджувати, що напрацювання з цієї тематики лише збільшуватимуться, а меморіальні студії інтегруватимуться в українську практику.

Висновок до 1 розділу

У 1 розділі було описано джерельну базу дослідження феномену колективної пам'яті. Аргументовано, що ґрунтовні дослідження розпочинаються з праць Е. Дюркгайма і М. Альббакса, адже ці дослідники у сукупності із А. Варбургом пропонували свіжу концепцію, яка заперечувала попередні уявлення, начебто пам'ять фігурує виключно як компонент індивідуальної свідомості. Окрім цього, поштовхом до аналізу колективної пам'яті стало розмежування К. Юнгом індивідуального і колективного несвідомого.

У розділі також згадано напрацювання Ф. Бартлетта, який описав явище реконструювання колективних спогадів, і П. Нора, який виокремив явище конструювання колективних спогадів.

Окрім цього, було згадано таких іноземних дослідників, як: Я. Ассман, Дж. Пеннебейкер, Б. Банейсік, Г. Шуман і Ж. Скотт, А. Руссо, М. Лавабр.

Було простежено розвиток теоретичних досліджень у країнах Заходу, а саме: з 1960-их років сформувався «меморіальний бум», що означає актуалізацію меморіальних досліджень і організацію великої кількості дискусій щодо феномену колективної пам'яті. Зазначена тенденція набула характеру закономірності і, як наслідок, університети розвинених країн вивчають меморіальні студії на інституційному рівні.

Окрім західних дослідників, було згадано українських вчених. Виокремлено таких дослідників, як: О. Кісь, В. Бабка, А. Киридон, Ю. Шаповал, К. Баханов, С. Набок, І. Гирич, О. Радзивілл, Ф. Турченко, Ю. Шайгородський, О. Майборода, В. Баран.

Також було описано п'ять етапів розвитку українських меморіальних студій, виокремлених українською дослідницею А. Киридон. Відповідно, перший етап (1980-1990) уособлює лише витoki студій пам'яті. Другий етап (1990-2000) є періодом зародження меморіальних студій. Третій етап (2000-2010) відомий активним продукуванням різних напрацювань у сфері колективної пам'яті. Четвертий етап (2011-2014) характеризується інституціалізацією меморіальних студій. Останній, п'ятий, етап (2015-2022) репрезентує дві тенденції: по-перше, існує тенденція у користуванні західними методиками; по-друге, фіксується прагнення сконструювати національну ідентичність і, як наслідок, розробити власний наратив.

Також у 1 розділі окреслено актуальну проблему, суть якої полягає в тому, що в науковому дискурсі існує злиття термінів і немає чіткого визначення у площині вітчизняних напрацювань щодо колективної пам'яті і похідних феноменів.

Розділ 2. Теоретико-методологічні основи дослідження феномену колективної пам'яті та меморіальної політики

2.1 Теоретико-методологічні основи дослідження феномену колективної пам'яті

Насамперед, феномен колективної пам'яті, як вже зазначалось вище, первинно був об'єктом дослідження французької соціологічної школи, і, незважаючи на те, що соціолог М. Альбвакс вважається основоположником явища колективної пам'яті, спочатку базу для цього заклав відомий вчений Е. Дюркгейм у своїй статті «Уявлення індивідуальні і уявлення колективні».

На думку Е. Дюркгейма, колективну пам'ять не можна звести до суміші індивідуальних варіантів пам'яті, оскільки за своєю суттю вона організована складніше. Під тиском соціальної групи індивідуальні почуття перетворюються на соціальні, і внаслідок цього процесу вони уособлюють зовсім інше явище. Відповідно до поглядів вченого, колективні уявлення настільки ж самобутні, й аналогічно як індивідуальні, здатні притягуватись, відштовхуватись, утворювати між собою різного роду зв'язки. Колективне життя розташовується в колективному субстраті, водночас цим субстратом колективна сфера з'єднується з іншою частиною світу, не розчиняючись у колективному субстраті. Науковець також висловлював, що пам'ять не є виключно фізичним явищем, оскільки уявлення здатні зберігатися в часі. Вагомо також додати, що на думку Е. Дюркгейма, явище колективної пам'яті має релігійне походження. Отже, про колективну пам'ять вчений залишив уявлення, що це соціально сконструйований простір минулого, наповнений колективними спогадами, який носить надіндивідуальний та сакральний характер.

Грунтовне дослідження феномену колективної пам'яті здійснив теоретик французької соціологічної школи М. Альбвакс у своїх статтях «Колективна й історична пам'ять» та «Соціальні рамки пам'яті». Варто також зазначити, що саме цей вчений ввів поняття колективної пам'яті у науковий обіг. Для М. Альбвакса існує два види пам'яті: індивідуальна та колективна. Остання, зрештою, проявляється тоді, коли індивід функціонує як член певної групи, викликаючи і підтримуючи в пам'яті безособові спогади, що дотичні до його групи. Вагомо, що колективна пам'ять опирається на власні закони, вона не змішується з індивідуальною пам'яттю. Якщо спогади з індивідуальної пам'яті потрапляють до колективної пам'яті, функціонуючи в тому просторі, який не є свідомістю окремої людини, вони видозмінюються. Однак це не заперечує те, що індивідуальна пам'ять та пам'ять колективна можуть проникати одна в одну. Водночас обидва види містять певні рамки: зокрема,

індивідуальна пам'ять обмежена вузькими просторовими та часовими рамками, на відміну від колективної, кордони якої є дещо іншими: вона обмежена соціальними рамками, які відповідальні за збереження спогадів. Певний спогад зберігатиметься у колективній пам'яті лише за тієї умови, що він відповідає інституціональним потребам.

Вагомий внесок М. Альббакса у дослідженні явища колективної пам'яті полягає в тому, що він представив цей феномен в іншому аспекті, який є відмінним від загальноприйнятої думки. Теоретиком була розмежована історична та колективна пам'ять. Він доцільно зауважив, що якби колективна пам'ять опиралася лише на певні дати чи історичні факти, то вона б відігравала другорядну роль у закріпленні наших спогадів, що, насправді, є зовсім не так, оскільки таке припущення демонструє лише обмеженість поглядів й не відображає об'єктивну реальність. Історія, що найчастіше зводиться до набору фактів та хронології подій й надає нам лише схематичне й неповне розуміння дійсності, завжди може бути доповнена всілякими образами та враженнями, які виникають при контакті з тим, що існувало чи було створено в минулому. Водночас ці враження та відчуття не є фальшивими, а, насправді, відображають справжню дійсність навколишнього середовища.

Історія, на думку М. Альббакса, зазвичай починається там, де завершується традиція і зникає пам'ять соціуму. Вченим виокремлено аргументи, які обґрунтовують відмінність колективної пам'яті від історичної: по-перше, пам'ять колективу зберігає з минулого лише те, що ще здатне існувати й зберігатись у свідомості соціальної групи, окрім цього, колективна пам'ять не виходить за межі групи, в якій вона функціонує. Забуття певних подій виникає із зникненням тих соціальних груп, які раніше берегли пам'ять про ці події. По-друге, існують різні колективні пам'яті, на відміну від історії, пам'ять якої за своєю природою є цілісною. Носієм будь-якої колективної пам'яті є група, що обмежена як в просторі, так і в часі. У кожній з цих груп є своя окрема й унікальна історія. По-третє, якщо колективна пам'ять первинно зорієнтована на пошук сталих однотипних рис, то для пам'яті історичної домінуючими є пошук відмінностей та аналіз динаміки у суспільних процесах. Соціальна група, насамперед, прагне зберегти свою оригінальність, яка майже не підлягає трансформаціям, оскільки унікальність забезпечує фундамент для ефективного функціонування власне самої групи. Групова самобутність протиставляється характеристикам інших груп. Якщо ідентичність групи зазнає жорстких змін, що є несумісними з пам'яттю цієї групи про її минуле, то відбувається становлення цілком нової групи із зовсім іншою пам'яттю. Натомість історична пам'ять, зважаючи на те, що суспільство є динамічним, прагне зафіксувати зміни, які визначили

подальший історичний процес. Історія розглядає групи із зовнішнього виміру і бере за основу тривалий проміжок часу. У свою чергу, колективна пам'ять розглядає групу із внутрішнього виміру, до того ж за основу бере той період часу, упродовж якого група зберігає своє існування, що в середньому дорівнює тривалості людського життя. Отже, М. Альбвакс довів, що колективна пам'ять опирається на іншу історію, яка у собі містить не просто дати та факти, а повністю все те, що відрізняє один період від іншого й те, що є певною групою не вивченим, а прожитим.

У теоретичних доробках М. Альбвакса також обґрунтовано, як узгоджуються думки в груповому вимірі. Вчений виокремив так зване штучне середовище, що є зовнішнім по відношенню до індивідуальної свідомості, але водночас й охоплює свідомість окремого індивіда. Це середовище поєднує в собі колективний час, колективний простір і колективну історію. У межах цих понять функціонують різні враження індивідів, які стикаються у взаємодії і зумовлюють те, що кожен з індивідів наче втрачає власну ідентичність. Необхідною передумовою для цього рівня є існування індивідуальної свідомості й особистих спогадів, оскільки колективні спогади якраз накладаються на індивідуальні. Функціонування самих спогадів обумовлене тим, що в особі зберігається важливе враження про певну подію. Якщо немає жодного особистого враження, то лише історичного уявлення недостатньо, аби згадати певну подію, оскільки рамки пам'яті залишаються пустими. Колективні рамки пам'яті являють собою певні течії думок та досвіду, в яких можна віднайти минуле, бо воно ними заповнене, ці рамки не зводяться лише до дат чи формул. Це так звана жива історія, що функціонує поряд з письмово зафіксованою, вона містить в собі величезну кількість колективних течій, які продовжують існувати і навіть можуть бути відновленими скрізь роки.

М. Альбвакс також зауважив, що приналежність до певної соціальної групи детермінує те, з якої точки зору індивід розглядатиме минуле. Беручи участь в колективній пам'яті цієї групи, особа відчуває, що її індивідуальні спогади оновлюються та доповнюються. Пам'ять інших здатна зміцнити й наповнити додатковими свідченнями індивідуальну свідомість лише за тієї умови, що чужі спогади тісно пов'язані з минулим індивіда. Якщо ці додані елементи міцно вкорінюються в індивідуальну пам'ять, то свідчення індивіда вже не відрізняються від свідчень інших учасників групи.

Очевидно, що феномен колективної пам'яті відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні суспільства. Відомо, що наше сьогодення – це лише наслідок нашого минулого. М. Альбвакс у цьому питанні доцільно зауважив, що сучасний соціум відображає величезну

кількість слідів того, що існувало раніше. Кожна епоха містить в собі тісний вплив сутності тих соціальних груп, які в ній існують. Водночас кожні нові соціальні групи опираються на своїх попередників. Цей взаємозв'язок якраз утворює та зберігає колективна пам'ять.

Не менш вагомий внесок здійснює явище колективної пам'яті у сфері соціалізації та формуванні ідентичності. Власне дитина вже у ранньому віці проникає в соціальне середовище, за допомогою якого має можливість досягнути віддалене минуле. Відповідно до ідей М. Альбракса, соціальний простір виступає в якості рамки для особистих спогадів. Пам'ять дитини на етапі її дорослішання радше базуватиметься на живому минулому, ніж на письмово зафіксованому. Формуючись як особистість, дитина відчуває розмежування між її дитячим внутрішнім світом та суспільством. Вагомо, що ті елементи, які раніше були частиною дитячого «Я», але, насправді, належали до соціального середовища, відмежувавшись, не стають штучними. На думку М. Альбракса, саме цим жива історія відрізняється від історичної фіксації, оскільки в ній є все необхідне для того, щоб стати природною рамкою, яка посправжньому зможе відтворити образ минулого.

З іншої позиції, у межах психоаналітичного напрямку, вперше досліджував поняття колективної пам'яті відомий вчений К. Юнг. У своїй праці «Психологія несвідомого» він розмежував індивідуальне та колективне несвідоме. К. Юнг вважав, що саме колективне несвідоме є відділене від індивідуального і є абсолютно всезагальним, оскільки його сутнісне наповнення, на відміну від змісту індивідуальної свідомості, можна простежити всюди. Феномен колективного несвідомого, відповідно до психоаналізу К. Юнга, виникає із спадкової структури мозку, із спадкової можливості психічного функціонування взагалі. Несвідоме надіндивідуального рівня складається з міфологічних сполучень, мотивів та образів, які мають здатність до повторного виникнення й функціонування. Можна впевнено стверджувати, що цей вид несвідомого є загальним сховищем для всіх можливих людських уявлень та архетипів. На думку теоретика, архетипи – це спільні для всіх людей первинні та споконвічні образи, що містяться в глибинних прошарках несвідомого. Іншими словами, це такі початкові образи, успадковані можливості людського уявлення у вихідному вигляді, що існують в кожній людині. Вагомо, що для К. Юнга колективне несвідоме – це своєрідний фундамент для індивідуального несвідомого, невидима й жива система реакцій та диспозицій, яка ефективно визначає індивідуальне життя.

Досліджуючи взаємозв'язок колективного та індивідуального рівнів несвідомого, психоаналітик встановив, що при злитті обох цих рівнів відбувається розширення особистості,

що є передумовою для неврозу. Натомість якісне усвідомлення змісту колективного несвідомого, за умови його відокремлення від індивідуального, дає змогу переоцінити та зрозуміти наявні архетипні образи. Якщо індивідуальна психіка ідентифікується з колективною без розмежування, то архетипні образи підвищуються до так званого «рівня системи». За цієї умови, колективне несвідоме всередині індивідуальної психіки починає проявлятися як певна енергія, що виражається, передусім, символічно, а індивід визначає себе як особу, що досягла істини, яка все ще не є відкрита. До того ж, індивідуальна свідомість, навіть функціонуючи психічно адекватно, все одно може бути одержимою образами колективного несвідомого, вагомо, що індивід, за таких обставин, може усвідомлювати будь-що, окрім самого факту надмірного захоплення. Відповідно до концепції К. Юнга, зорієнтованість на колективне начало можна спостерігати у сучасному суспільстві, де зосереджена масова культура й домінування більшості.

Цікавим також видається дослідження колективної пам'яті німецьким вченим Я. Ассманом. У його класифікації можна знайти поділ колективної пам'яті на пам'ять культурну та комунікативну. Остання складається із спогадів близького минулого, що, згідно із концепцією цього дослідника, триває впродовж 80-100 років. Комунікативна пам'ять зберігається за допомогою повсякденного спілкування і її характерною ознакою є те, що вона відносно недовговічна, оскільки її тривалість забезпечують всього-на-всього три покоління. У теорії Я. Ассмана цей вид пам'яті також відомий як «жива пам'ять» чи «історія знизу».

Натомість культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, є формалізованою і виникає за допомогою церемоніального спілкування. Дослідник визначає цей вид пам'яті як спогади про найбільш важливе минуле для соціуму, збереженню яких сприяє політика пам'яті, складовою якої є всілякі тексти, зображення, монументальні побудови й ритуали. Характерною ознакою культурної пам'яті є те, що вона потребує спеціальних фіксацій, аби не зникнути із соціального простору. Отже, культурна пам'ять здатна відтворюватись символічно й минуле у цих символічних елементах набуває форми міфу, що цілеспрямовано підтримується з метою збереження ідентичності й структуризації суспільного досвіду.

Культурна пам'ять є обумовлена соціальною групою і зорієнтована на виокремлення групової самобутності, щоб протиставити унікальні характеристики своєї групи тим, хто до неї не належить. Я. Ассман вважає, що культурна пам'ять завжди адаптується до сучасності під впливом актуальних потреб групи, а колективні спогади детермінують ідентичність усіх членів групи. Натомість вагомо додати, що для Я. Ассмана ці спомини не є об'єктивними, а лише

являють собою згадку про те минуле, яке існує й продовжує функціонувати в межах культурної пам'яті.

Загалом, низку теоретичних підходів виокремила й класифікувала дослідниця М. Буланова. Вона виділяє п'ять сформованих підходів до розуміння явища колективної пам'яті. У контексті цих підходів пам'ять розглядається під різними точками зору. Перший підхід, функціональний, детально розібраний вище в контексті теоретичних ідей М. Альбракса, зорієнтований на дослідження пам'яті окремих груп і звертає увагу на ту роль, яку колективна пам'ять грає у збереженні групової цілісності. Окрім М. Альбракса, цей підхід репрезентує М. Мосс. Відповідно до його поглядів, пам'ять є основою цілісності та стійкості суспільства, а проведення ритуалів забезпечує консолідацію групи й сприяє збереженню соціальних норм.

Другий, феноменологічний, підхід є започаткований працями Є. Гуссерля. Дослідник, визнаючи інтенціональність свідомості, припускав наявність людських здібностей фіксувати і зберігати різні образи світу. Окрім цього, він вказував на те, що власне пам'ять і детермінує феноменальність свідомості. Також вчений наділяв колективну пам'ять аксіологічними характеристиками, оскільки за допомогою неї індивіди не лише осмислюють своє минуле, але й дають ціннісну оцінку своєму теперішньому. Ще одним представником феноменологічного підходу є А. Шюц, який виокремлював в пам'яті та спогадах механізми формування колективного досвіду. Дослідник виходив з того, що для групи притаманні колективні спогади, отже, отриманий ними досвід теж може бути колективним. Якщо індивід належить до різних соціальних груп, він водночас знаходиться на перетині різних систем спогадів. Окрім цього, феноменологічний підхід розглядає колективну пам'ять як результат взаємодії з іншими людьми. І в цьому контексті М. Буланова згадує теоретичні напрацювання П. Бергера і Т. Лукмана щодо способів доступу індивіда до колективної пам'яті. Відповідно, первинна соціалізація, як включення індивіда до спогадів соціальної групи, відбувається в дитинстві, як тільки особа отримує знання, необхідні для її існування. А вторинна соціалізація активізується кожного разу, коли індивід отримує доступ до колективних спогадів в нових умовах.

Третій підхід, постструктуралізм, досліджує колективну пам'ять в умовах трансформації суспільства. Представником цієї точки зору є вчений П. Нора, який вказував на пришвидшення історії й розрив зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім. На його думку, реконструювати минуле можливо лише за допомогою матеріальних носіїв. Пам'ять стає силою, яка уможливорює спадкоємність поколінь. Окрім цього, внаслідок демократизації пам'яті

з'являються різні версії пам'яті меншості, що, у свою чергу, захищає групову ідентичність емансипованих народів та етносів.

Четвертий, соціально-історичний підхід, до вивчення колективної пам'яті полягає в тому, що його представники розглядають колективну пам'ять з точки зору її змісту й еволюції збереження. Колективна пам'ять постає як елемент життєдіяльності суспільства, який характеризує ступінь його розвитку як в матеріальному (способи збереження, накопичування й передачі інформації), так і в духовному (спогади про важливі події) вимірах. Представником цього підходу є Е. Тоффлер. Дослідник вдало підкреслив, що колективна пам'ять являє собою рушій еволюції, оскільки вона не вмирає разом з її індивідуальним носієм, на відміну від індивідуальної пам'яті. А самі кордони існування колективної пам'яті розширюються з розвитком суспільства і розвитком її носіїв.

В основі інформаційного, п'ятого, підходу до колективної пам'яті лежить думка про нерозривність процесів пізнання і накопичування інформації, функціонування пам'яті й динаміки колективних систем. Дослідник В. Афанасьєв, представник цього підходу, вимірював важливість колективної пам'яті крізь призму поняття системи колективної інформації, яка забезпечує вертикальний (між різними поколіннями) й горизонтальний (між представниками однієї епохи) обмін інформацією. Індивід стає соціальним шляхом актуалізації інформації, накопиченої пращурами, і шляхом отримання інформації від своїх сучасників.

Доповнюючи класифікацію М. Буланової, науковець Дж. Олик виокремив ще один, процесуально-релятивістський, підхід до вивчення колективної пам'яті. Суть полягає в тому, що пам'ять потрібно розуміти не як статичний, а як динамічний об'єкт, тобто певний процес, що розвивається в часі. На думку Дж. Олика, основною ціллю досліджень колективної пам'яті повинно бути розуміння мінливих зв'язків між минулим і теперішнім, між традиціями, образами, різними контекстами та інтересами.

Важливими також є дослідження колективної пам'яті з позиції конструктивістського підходу. Очевидно, що основним положенням соціального конструктивізму є те, що соціальна реальність конструюється в процесі людської взаємодії шляхом комунікації. Мовлення в явищі колективної пам'яті виступає як інструмент «спільного мислення» людей.

Такий погляд на колективну пам'ять дає можливість ще більше досягнути досліджуваного об'єкта, оскільки виникає здатність дослідити дискурс, у межах якого конструюються спогади, отже, водночас й формується саме явище колективної пам'яті.

Насамперед, відповідно до конструктивістського підходу, колективна пам'ять обумовлена контекстуальним характером. Вплив соціального й культурно-історичного контексту на формування колективної пам'яті було доведено багатьма науковцями. Зокрема, цей вплив виражається у тому, що завжди існують альтернативні точки зору на один і той самий предмет спогадів. Це обґрунтовується тим, що соціальна група завжди містить унікальні соціально-психологічні особливості, які знову ж таки формуються відповідно до середовища, в якому група функціонує. Окрім цього, контекстуальну природу колективних спогадів можна пояснити також тим, що колективні спогади тісно пов'язані з ідентичністю групи, яка, як відомо, аналогічно детермінована контекстом.

Незаперечний аргумент на користь того, що колективна пам'ять є соціально сконструйованим феноменом полягає в тому, що колективна пам'ять характеризується інтерактивною природою, оскільки численні дослідження засвідчують те, що в основі колективних спогадів завжди є спогади, які тісно пов'язані з іншими людьми.

Представники конструктивістського підходу також дійшли до висновку, що феномен колективної пам'яті містить емоційно-ціннісний компонент, який здатен радикально трансформувати зміст колективних спогадів, надавши їм ірраціонального визначення. Вагомість емоційного елементу первинно окреслив М. Альбвакс, пишучи про те, що без особистісного враження є неможливою згадка про певну подію. Тієї ж позиції дотримуються і теоретики соціального конструктивізму, оскільки вони також обґрунтовують важливість емоцій у розповсюдженні та збереженні інформації. Йдеться про так званий соціальний поділ емоцій, відповідно до якого будь-який емоційний досвід обов'язково соціально розділяється. Зазначений процес розпочинається після певного емоційно забарвленого епізоду і може тривати упродовж будь-якого проміжку часу, наприклад, від однієї години до декількох місяців. Справа полягає в тому, що надмірна емоційність, по-перше, сприяє відтворенню пам'яті, оскільки завжди обумовлює бажання цими емоціями поділитись, по-друге, забезпечує стійкість спогадів. Власне ця остання функція, як вже зазначалось вище, споріднена із думками М. Альбвакса щодо особистісного враження. Вагомо те, що понад міри емоційно заряджена колективна пам'ять може фігурувати як підґрунтя для єдності цілої нації.

Якщо говорити про аксіологічний аспект колективної пам'яті, то прихильники теорії соціального конструктивізму стверджують, що актуальні ціннісні вимоги та потреби також визначають характер колективних спогадів. Насамперед, це проявляється у підтримці позитивної ідентичності своєї групи. Учасники, приналежні до певної групи, ніколи не

охарактеризують власну групу в негативному вимірі, а якщо група лише на це й заслуговує, швидше виправдовуватимуть її. Окрім цього, емпіричними дослідженнями підтверджено, що учасники соціальних груп схильні на свої колективні спогади екстраполювати власні переживання, що містять відповідні цінності. Отже, можна зробити висновок, що феномен колективної пам'яті містить в собі вагомий ірраціональний складник, на який неможливо не звернути увагу.

Окремо можна виділити наративний підхід до дослідження колективної пам'яті. Наратив, як історія з початком, серединою та кінцем, завжди є відображенням колективного досвіду. Очевидно, що основними механізмами колективної пам'яті є здатність вибудовувати цей наратив і передавати знання в комунікативних актах. Навіть якщо передача знань про минуле відбувається за допомогою різних матеріальних об'єктів (тексти, відео, фото, картини), все одно в основі цього лежить розповідь, яку наратор прагне розповісти.

Також варто додати семіотичний підхід до дослідження колективної пам'яті. Як відомо, в основі колективних спогадів, отже, і пам'яті водночас, є глибоке враження. Будь-яка важлива подія для соціальної групи завжди пов'язана із певними символами та образами. Окрім цього, кожна соціальна група володіє власною знаковою системою, яка допомагає учасникам цієї групи інтерпретувати різні події. Відносини в групі можуть регулюватися шляхом символічних ритуалів та дій. Звісно, значення цих дій є мінливим і навіть може втрачатися, однак існування цих дій продовжується саме за допомогою постійних репрезентацій. Можна навіть припускати, що унікальна знакова система кожної групи і формує колективну пам'ять.

2.2 Особливості конструювання та основні ознаки колективної пам'яті

Доцільно розглядати створення колективної пам'яті, відштовхуючись від того, що існують два рівні: офіційний та неофіційний. Отже, на офіційному рівні колективної пам'яті відбувається цілеспрямоване формування пам'яті «згори», яке зазвичай реалізовується за допомогою явища конструювання. Зважаючи на те, що офіційний рівень базується на підтримці формальних інститутів, характер колективної пам'яті на цьому рівні завжди є системним. Вагомо, що цей рівень може опиратися на домінуючу в суспільстві чи державі ідеологію. Інформація, як правило, передається офіційними каналами, найвпливовішими з яких є засоби масової інформації та навчальні посібники. Основна мета конструювання колективної пам'яті на цьому рівні – збереження актуального владного режиму й реалізація тих інтересів, які доцільні для панівної еліти.

Наприкінці 20 століття осмислив конструювання явища колективної пам'яті на офіційному рівні французький вчений П. Нора. У його праці «Місця пам'яті» ефективно обґрунтовано, що минуле конструюється заново, а наслідком цього процесу є продукти колективної пам'яті – так звані «пам'ятні місця», своєрідні історичні ландшафти. Відповідно до концепції П. Нора, ці місця є наповнені символічним змістом і асоціативними сенсами, які вкладають індивіди у своє минуле. За допомогою таких смислів, що лежать в основі пам'ятних місць, створюється цілком новий культурний простір, який асоціюється з минулим. Вагомо додати, що закладені сенси є мінливими, і трансформуються синхронно зі зміною самих місць пам'яті. Окрім цього, французький вчений також наголошує, що сучасне суспільство схильне вдаватися до численного роду маніпуляцій, спотворюючи дійсність. Вченим підтверджується, що конструювання колективної пам'яті на офіційному рівні, яке подається як фіксація слідів пам'яті на користь суспільного блага, насправді, обслуговує виключно вузькогрупові інтереси.

Інший дослідник Б. Вагонер також підкреслює, що простір пам'яті, цілеспрямовано сконструйований, по-перше, робить групові спогади в навколишньому середовищі об'єктивованими, а, по-друге, дає змогу використовувати ці пам'ятні місця для закріплення нових колективних спогадів, можливо, навіть штучно створених.

Важливо зазначити, що численні емпіричні дослідження свідчать, що перед тим, як вшанується певна подія, повинно пройти приблизно 20-30 років з того моменту, коли ця подія взагалі відбулася. Якщо брати до уваги цей факт, можна ефективно й доцільно сконструювати колективну пам'ять на офіційному рівні.

Вчені виокремлюють три гіпотези цієї закономірності. По-перше, це гіпотеза критичних періодів. Наприкінці 20 століття науковці Дж. Пеннебейкер і Б. Банейсік дослідили, що люди будь-якого віку схильні найкраще пам'ятати ті події, які припадають на час їхньої юності. Вчені висунули припущення, що існує гіпотеза критичного віку. На думку дослідників, ті суспільно-політичні події, що відбуваються у період з 12 до 25 років, є найважливішими в житті людини і найстійкішими в пам'яті. Аналогічної позиції дотримуються американські вчені Г. Шуман і Ж. Скотт. Вони дослідили, що кожне покоління містить в собі слід тих суспільно-політичних явищ, які відбувалися в період їхньої пізньої юності (17 років) і в їхній період ранньої зрілості (25 років), оскільки саме у визначений час в індивідуальній свідомості формуються й закріплюються погляди на вагомні події. Науковці дійшли до висновку, що зазначені роки (17 і 25 років) є ключовими у формуванні колективної пам'яті, оскільки свідомість в цей період закарбовує важливі політичні спогади, що, як наслідок, стають характерними для певного покоління. Такий результат дослідження пов'язують з тим, що ті суспільно-політичні події, з якими людина, досягнувши зрілості, вперше знайомиться, викликають в неї серйозне враження, емоційно-ціннісний компонент, що сприяє довгостроковій фіксації цих подій у пам'яті. Отже, колективна пам'ять про певну ситуацію часто є характерною особливістю однієї вікової групи, на яку може орієнтуватися владна еліта, конструюючи колективну пам'ять на офіційному рівні.

Друга гіпотеза називається «гіпотезою ресурсів покоління». Чому події вшановуються лише через 20-30 років аргументовано тим, що те покоління, яке зафіксувало у своїй свідомості суспільно-політичні події періоду своєї юності, лише через такий проміжок часу починає володіти економічними ресурсами й політичними можливостями для опредмечування колективної пам'яті. Окрім цього, іншим обґрунтуванням, за дослідженнями Е. Еріксона, є те, що індивідам властиво у 40 років звертатися до минулого, аналізувати, переосмислювати та зафіксувати його.

Третя гіпотеза пов'язана із психологічною дистанцією, суть якої полягає в тому, що надмірно болюча подія змушує індивідів дистанціюватися, оскільки будь-яке нагадування здатне збільшити травму. Однак із плином часу негативні емоції витісняються із свідомості і соціальні групи готові до творення меморіальних практик.

Якщо розглядати неофіційний рівень колективної пам'яті, то пам'ять тут утворюється зазвичай стихійно «знизу», за допомогою явища реконструкції. Основною базою для існування цього рівня є феномен колективних спогадів. Природа такої пам'яті завжди є фрагментарна, а

сам неофіційний рівень функціонує завдяки підтримці неформальних інститутів. Найчастіше пам'ять цього рівня поширюється через міжособистісну взаємодію. В основі колективної пам'яті неофіційного рівня є численні міфи, архетипи, легенди, чутки, плітки і навіть анекдоти. Основна мета реконструкції колективних спогадів на цьому рівні – збереження групової самобутності, підтримка ідентичності, а також консолідація групи.

Явище реконструкції найґрунтовніше розібрав британський дослідник Ф. Бартлетт. У своїй роботі «Запам'ятовування: Дослідження у експериментальній і соціальній психології» вчений довів, що людям завжди притаманно перетворювати факти. На його думку, пам'ять більшою мірою є процесом реконструкції, оскільки люди не вилучають об'єктивні й незмінні спогади зі своєї свідомості, а, навпаки, активно реконструюють власне минуле за допомогою так званих схем. Відповідно до концепції Ф. Бартлетта, схема – це активна структуризація минулих реакцій й минулого досвіду, що уможливорює збереження культури. Ця схема власне і відображає реконструктивну когнітивну роботу з образами минулого, основне завдання якої полягає в адаптації спогадів про болючі події до актуальних потреб групи й тих цінностей, що дають змогу зберегти позитивний погляд на минуле. Наслідок таких процесів, як: вирівнювання, акцентуація, асиміляція і конвенціалізація (процес, за допомогою якого спогади стають відповідними до умов функціонування групи), є зменшення подій, що здатні нанести травму, і акцентування на протилежних, тобто більш вигратних, подіях. До того ж, відповідність фактам є вторинною у цьому процесі.

Вагомо також додати, що Ф. Бартлетт усвідомлював визначальну роль групи при формуванні пам'яті. Відповідно до його концепції, спогади виникають в межах групи, і ця група максимально впливає як на реконструкцію минулого, так і на предмет спогадів.

Колективна пам'ять на неофіційному рівні, як вже зазначалося вище, функціонує, як правило, за допомогою міжособистісної взаємодії. Дослідженнями підтверджено, що інтенсивність колективних рефлексій щодо суспільно важливої події найбільш активна упродовж перших двох тижнів з моменту настання такої події. Індивіди схильні розділяти з кимось власні переживання, ділитись враженнями, поглядами й новою інформацією щодо цієї події. М. Альбакс назвав цей феномен процесом «переговорів» щодо узгодження колективної й індивідуальної пам'яті. Усе це сприяє тому, що, обговорюючи якусь ситуацію й споживаючи інформацію, ймовірність запам'ятати на довгострокову перспективу якусь подію підвищується.

Збереженню колективних спогадів на неофіційному рівні сприяє, по-перше, те, наскільки певна подія є важливою для соціальної групи. Вченими доведено, що якщо якась ситуація залишила помітний слід для соціальної групи, фіксація цього моменту в колективній пам'яті є неминучою. По-друге, емоційно-ціннісний компонент цієї події, оскільки, як відомо, глибокі враження сприяють стійкості спогадів. З іншого боку, дослідниками також підтверджено, що публічно оголошене повідомлення, яке містить в собі ірраціональний складник, суттєво підвищує ймовірність надовго зберегтися у колективній пам'яті. По-третє, на спогади колективу впливає й те, чи сприяє ця подія підтримці позитивної групової ідентичності, оскільки в протилежному випадку, якщо подія пов'язана з висвітленням негативної групової ідентичності, соціальна група, як правило, старається витіснити будь-які спогади про таку подію.

2.3 Теоретико-методологічні основи дослідження меморіальної політики

Політика пам'яті – це складова загальнодержавної політики, раціонально організована і цілеспрямована діяльність органів державної влади, політичних партій та громадських організацій щодо управління колективною пам'яттю шляхом закріплення, витіснення, деконструкції, реконструкції чи конструювання колективних спогадів з ціллю формування ідентичності чи певних станів суспільної свідомості. Окрім цього, меморіальна політика представлена сукупністю різних механізмів, процедур та форм взаємодії суб'єктів політичного процесу.

Внаслідок різних лінгвістичних традицій і особливостей використання відповідної термінології кожної нації, у французькому дискурсі первинно домінував термін «політика пам'яті», дещо рідше «управління минулим». З 1990-х років застосовувався термін «борг пам'яті» щодо подій Другої світової війни. В англomовній літературі найчастіше зустрічається поняття «політика пам'яті». У німецькій термінології є поширеними терміни «історична політика», «подолання минулого» та «опрацювання минулого». Польща використовує поняття «політика історична», яке є запозиченим з німецької мови. Однак, як би різні країни не називали явище меморіальної політики, зміст і сенс, що туди вкладається, залишаються однаковими.

Існують різні підходи до дослідження політики пам'яті. Досить часто вчені виділяють наративний підхід. Відповідно до цього підходу, основною формою репрезентації минулого у політичному дискурсі є наратив. Наратив – це сюжетно оформлена розповідь, що передбачає зв'язну картину низки історичних подій. Доцільно зазначити, що меморіальній політиці притаманні спрощені наративи, які трансформують складні й суперечливі історичні процеси в емоційно забарвлені та зручні для сприйняття схеми. В межах наративного підходу, дослідники часто аналізують метанаратив, наративний шаблон або співставляють різні наративи за допомогою компаративістики.

Метанаратив - це символічна конструкція, яка обґрунтовує минуле певного суспільства (чому воно є таким, як є) і його майбутнє (обраний вектор розвитку). До того ж, зазначений феномен може уособлювати ефективний засіб впровадження ідеологічних принципів у повсякденну суспільну реальність. У метанаративі важливим є те, що він констатований міфами. Отже, це соціально сконструйовані історії про суспільство і його походження, які забезпечують соціальні групи різними сенсами. Ці сенси дають змогу обґрунтувати важливі аспекти функціонування суспільства.

Наративний шаблон – це узагальнена абстрактна форма, яка зосереджується в основі різних наративів, що продукуються в межах однакової культурної традиції. Варто зазначити, що вчені у наративних шаблонах вбачають унікальні для кожної нації способи обґрунтування різних суспільно-політичних явищ. Отже, цей феномен дає змогу зосередити увагу не на властивостях конкретних наративів, а на патерні, який є втіленим у кожному з цих наративних сюжетів.

Для порівняння різних наративів дослідники використовують наступні критерії: по-перше, основна ідея, яка виступає ядром всієї розповіді; по-друге, сюжетна лінія; по-третє, елементи-події, між якими вибудовуються перспективні зв'язки (оскільки те, про що «забувають», є не менш важливим, ніж те, про що «згадують»); по-четверте, основні дійові особи; і, по-п'яте, висновки, які випливають з історичного досвіду. Застосування цих критеріїв дає змогу виявити схожості, відмінності та численні перетини у наративах. Досить часто порівняльний аналіз різних наративів підтверджує тезу, що кожна з конкурентних історій «згадує» і «забуває» якраз-таки те, що вигідно.

Варто також згадати семіотичний підхід до дослідження політики пам'яті. Цей підхід пов'язаний зі знаками та сенсами, які впливають на сприйняття і поведінку суб'єктів політичного процесу. Політичні еліти створюють вигідні ідеологічні конструкції, які детермінують управління колективною пам'яттю. Тобто політика пам'яті – це публічна діяльність, яка пов'язана з виробництвом різних способів інтерпретації соціальної реальності і боротьбою за домінування необхідного способу. Інструментами боротьби виступають і вербально оформлені ідеї (концепції, доктрини, програми), і невербальні способи означування (образи, жести, графічні зображення).

До того ж, зазначається, що політика пам'яті працює не з минулим, а з соціальними уявленнями про це минуле. Окрім цього, дослідники наголошують, що колективна пам'ять потребує такої опори у вигляді знаків та символів, оскільки це закріплює спогади певної соціальної групи і забезпечує безперервний зв'язок із наступними поколіннями. Цю знакову систему, яка уособлює опору, формують політики, письменники, кінематографи, художники, журналісти й інші професійні групи, що володіють ресурсами для публічної артикуляції ідей.

У межах семіотичного підходу, держава розглядається з панівним становищем, оскільки вона має змогу нав'язувати вигідну інтерпретацію реальності за допомогою владного розподілу ресурсів, правової категоризації, надання символам особливого статусу чи можливості виступати від імені макрополітичної групи на міжнародній арені. Очевидно також і те, що

ресурси різних акторів, які продукують інтерпретації соціальності реальності, є нерівні, отже, особливий інтерес у дослідженні політики пам'яті викликають інституціоналізовані актори, які, внаслідок свого ресурсного становища (владного, економічного чи організаційного), здатні нав'язувати унікальне бачення соціальної реальності.

Досить поширеним також є системний підхід, який поєднує три складові: структурний, функціональний та нормативний аспект.

Якщо описувати структурний аспект меморіальної політики, то сюди відносять: характер, специфіку (визначається сукупністю притаманних рис та особливостей політики пам'яті), функції, суб'єкти здійснення, об'єкти спрямування, мету, завдання та форми реалізації. Отже, характерна риса меморіальної політики – це іманентність політичній системі, включеність у загальнодержавну політику. Особливість політики пам'яті – це її інструментальність, тобто вона узгоджується з іншими сферами державного управління. Окрім цього, меморіальна політика часто є вибірковою щодо колективних спогадів, а також, залежно від поставлених завдань чи мети, може здійснювати конструктивний чи, навпаки, деструктивний вплив.

Серед численних функцій, які реалізовує меморіальна політика, дослідники найчастіше виокремлюють три групи: по-перше, функції для минулого, які зберігають, відтворюють та вшановують пам'ять про суспільно-політичні явища; по-друге, функції для сучасності, тобто використання пам'яті як критерію оцінювання, спрямувального вектора суспільного розвитку, мотивації для повторення певних подій чи, навпаки, стримування від їхньої актуалізації; по-третє, функції для майбутнього, коли пам'ять допомагає з'ясувати бажані перспективи майбутнього чи змобілізувати суспільство для досягнення певних цілей. Щодо здійснення меморіальної політики, то найпоширенішою є класифікація на інституціоналізованих (здійснюють системну діяльність) або неінституціоналізованих (здійснюють ситуативну діяльність) суб'єктів політики пам'яті.

Згадуючи функціональний аспект, дослідники відносять сюди: ресурси, інтенсивність і послідовність меморіальної політики, процедури, механізми та етапи її реалізації. Серед ресурсів виділяють: примусові (нормативно-правова база, інститут люстрації, систему контролю і виконання), економічні (забезпечують фінансування меморіальних акцій), інформаційні (експертні оцінки, наукове знання, моніторинг, прогнозування, продукування меморіальної стратегії). Механізмів реалізації політики пам'яті є численна кількість, однак найпоширенішими вважають: діяльність у сфері освіти, вдосконалення нормативної бази,

створення місць пам'яті, святкування історичних подій, запровадження колективних традицій та вшанування пам'яті видатних осіб.

До нормативного аспекту меморіальної політики належать принципи, відповідно до яких вона реалізовується. Якщо розкривати деталізованіше, то саме нормативний аспект відобразатиме кореляцію між політикою пам'яті і типом політичного режиму, відповідно до якого вона реалізовується. Найефективніша модель, очевидно, існуватиме в демократичних державах, оскільки меморіальна політика базуватиметься на принципах узгодженості офіційного і неофіційного рівнів існування колективної пам'яті, врахування станів суспільної свідомості та несуперечності історичним реаліям. Окрім цього, політика пам'яті, в умовах демократичного режиму, відповідатиме актуальним потребам різних соціальних груп і характеризуватиметься конструктивною взаємодією стратегій між різними політичними акторами.

На нашу думку, найкращою методологічною основою для дослідження політики пам'яті є якісний порівняльний аналіз, який поєднує кількісні та якісні стратегії. Появу цього методу пов'язують з монографією Ч. Рейгіна (Каліфорнійський університет США) «Порівняльний метод», яка була опублікована у 1987 році. Фундаментом для якісного порівняльного аналізу слугує булева алгебра, яка дає змогу аналізувати емпіричні дані шляхом формалізації якостей («причин» і «наслідків»). Аналіз також уможлиблюють висловлювання, які оцінюються як істинні (відбувається констатація наявності якості) або хибні (констатація відсутності якості). Тобто в основі якісного порівняльного аналізу, окрім булевої алгебри, також лежить теорія чітких множин. Згодом наявні висловлювання зводяться у таблицю істин, а остання аналізується шляхом мінімізації логічних виражень.

Варто також додати, що в межах якісного порівняльного аналізу склалось дещо інше розуміння причинності, несхоже на те, яке висувається прихильниками кількісних методів дослідження. Трактуювання причинності, у межах якісного порівняльного аналізу, враховує необхідні і достатні умови, можливість наявності цілої низки причин, їхню взаємодію між собою, а, отже, складність однозначного виокремлення причини і наслідку. Відповідно до цього, результат не завжди є наслідком однієї і тієї ж причини (умови). Для того, щоб певна умова була достатньою для результату, може знадобитися взаємодія між причинами. Отже, причинність характеризується ймовірністю, а твердження щодо законів не є безумовними, а відносяться до особливих випадків. Ціллю якісного порівняльного аналізу є знаходження достатньо простих поєднань невеликої кількості характеристик, що включені в аналіз. До того

ж, причина розуміється як ситуація одночасної присутності «умов» (причини) і «результату» (наслідку), тобто причини уособлюють поєднання окремих умов. Якщо описувати деталізованіше, то зазначений метод зорієнтований на знаходження зв'язку не між окремими характеристиками, а між їхнім поєднанням. При цьому, важливою є кількість самих поєднань, типів ситуацій.

Усе це детермінує перевагу якісного порівняльного методу над кількісними методами, оскільки зберігається унікальність окремого випадку при порівнянні і типологізації. Зазначений метод також переважає над якісними методами, оскільки, по-перше, здійснюється перехід від опису окремих випадків до більш систематичного опису об'єктів; по-друге, збалансовуються якісний опис і формальний аналіз, а також знаходиться консенсус між врахуванням складного індивідуального контексту і пошуком узагальнень; по-третє, уможлиблюється виявлення відмінностей між різними випадками, що дає змогу створити окрему типологію.

На нашу думку, у роботі варто виділити першу умову (причину) – матеріальний добробут (А, F) (див. Додатки). Це обґрунтовується тим, що суспільство, яке забезпечене матеріальними потребами, здатне більшу увагу зорієнтувати на духовні потреби, отже, і на ефективне здійснення меморіальної політики. Ця теза підкріплюється гуманістичним напрямом психології, основним представником якої є А. Маслоу. Вчений відомий своєю теорією ієрархії потреб, яка доводить, що для того, аби особистість конструктивно задовільняла свої духовні потреби, первинно необхідно забезпечити базові фізіологічні потреби. Окрім цього, висловлену тезу також підтверджує видатний соціолог і політолог Р. Інглхарт, праці якого деталізовано обґрунтовують, що зміни у системі цінностей залежать від рівня економічної та фізичної безпеки. Відповідно, суспільство у тих державах, де наявні високорозвинута економіка та стабільне відчуття безпеки, переходить від матеріальних до постматеріальних цінностей, від цінностей виживання до цінностей самовираження. Ще одним аргументом слугує те, що наявність матеріальних ресурсів дає змогу інвестувати у меморіальну політику, що підвищує її ефективність. Вважаємо, що найкраще продемонструють цю умову такі показники: ВВП на душу населення, приріст ВВП на душу населення, «Індекс якості життя», «Індекс економічної свободи» та «Індекс людського розвитку».

Друга умова (причина), виділена нами, – це безпека (В) (див. Додатки). Важливість високого рівня безпеки аргументована висловлюваннями, вираженими щодо першої умови (концепція А. Маслоу і Р. Інглхарта). Очевидно, що відсутність безпеки детермінуватиме те,

що суспільство керуватиметься цінностями виживання, які знижуватимуть рівень ефективності меморіальної політики. Ця умова вимірюватиметься за допомогою «Глобального індексу миру», який враховує як внутрішні, так і зовнішні фактори.

Третя умова, яка, на наш погляд, є надзвичайно вагомою, – це політичний режим (С, G) (див. Додатки). З огляду на те, що політика пам'яті здатна формувати різні стани суспільної свідомості, виокремлення цієї умови обґрунтовується тим, що спостерігається тісна кореляція між характером меморіальної політики і політичним режимом.

Основна відмінність тоталітаризму від авторитаризму полягає в тому, що авторитарний режим прагне тотально підпорядкувати виключно політичний простір, натомість тоталітарний режим бажає всезагального контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Це означає, що офіційний рівень колективної пам'яті в межах обох режимів буде однаково неефективним. Однак вагомим є те, що тоталітаризм, на відміну від авторитаризму, руйнуватиме також і неофіційний рівень колективної пам'яті.

Як зазначав М. Лавабр, офіційний рівень колективної пам'яті у тоталітарних режимах забороняє будь-які прояви неофіційного рівня пам'яті, змушує забути, фальсифікує минуле, позбавляє соціальні групи їхніх спогадів, водночас забираючи в них власну ідентичність та самобутність. Про взаємозв'язок офіційного та неофіційного рівнів колективної пам'яті в межах тоталітарного режиму писав французький вчений М. Полляк у своїй праці «Пам'ять, забуття, мовчання». Відповідно до концепції М. Полляка, тривале мовчання соціальних груп про суспільно важливі події, з одного боку, є реакцією на діяльність політичної еліти, і водночас, з іншого боку, може бути наслідком таких негативних почуттів, як сором, почуття вини та приниження. Це мовчання можна перервати лише радикальною зміною політичного режиму, легітимність якого здатна розговорити носіїв прихованих колективних спогадів. Отже, саме автократичні режими формують різні викривлення й продукують різні стани суспільної свідомості.

Автократії також схильні придушувати колективні спогади, що підтверджується дослідженнями вчених Дж. Пеннебейкера і Б. Банейсіка. Дослідники вважають, що це придушення спричинене або тиском правлячої еліти, або гнітом впливових інститутів. Їхній аналіз демонструє, що люди швидко засвоюють норми того, що варто і що не варто говорити про певні події.

Діяльність тоталітарного режиму і тривалий вплив жорстких соціальних умов призводить до найбільш важкого стану суспільної свідомості – колективної травми. Для колективної

пам'яті, що містить слід травми, властивими є радикальні форми забування й придушення, аж до становища колективної амнезії. Основою колективної травми часто є дискримінація, приниження, переслідування й байдужість правлячої еліти до соціальних груп.

Дослідник П. Рікер у своїй праці «Пам'ять, забуття, історія» виокремив два неефективних явища для соціальних груп: надмір та нестачу пам'яті. Надмір пам'яті може бути особливо небезпечний тим, що суспільство не дистанціюється від травмованого минулого й застрягне в позиції жертви. Нестача пам'яті містить ще два підвиди: активне забуття, яке цілеспрямовано конструюється політикою пам'яті з метою знищення певних сторінок минулого; і пасивне забуття, що характеризується униканням будь-яких знань про колишні злочини, в основі якого є неусвідомлений намір втекти від травми.

Однак не лише меморіальна політика автократій характеризується деструктивними аспектами, оскільки нерідко численні викривлення притаманні і демократичним режимам. Вони пов'язані із процесом, який вчені визначають як «війни пам'яті». Суть війни полягає в тому, що різні точки зору щодо минулого постійно конкурують між собою. Цей процес відбувається у сучасному суспільстві, де групи більшості підпорядковують собі суспільний простір й визначають зміст меморіальної політики, а групи меншості змушені висвітлювати власний погляд на минуле шляхом альтернативних засобів масової інформації. Ще одну проблему функціонування політики пам'яті в умовах демократії висвітлює М. Полляк. Зміст полягає в тому, що ті соціальні групи, які, за умов перебування в автократичних режимах, зазнали колективної травми, у межах демократичного режиму мають змогу висвітлити раніше приховані колективні спогади, що, у свою чергу, створює суспільний конфлікт. Цей процес дістав назву «битви пам'яті».

Однак це не означає, що політика пам'яті в демократіях є неефективною, оскільки задовільнити повністю усі соціальні групи практично неможливо. З іншого боку, зазначений плюралізм наративів лише підтверджує те, що соціальні групи можуть рівноцінно висловлюватись і, як наслідок, здатні бути почутими. Окрім цього, саме у демократичних умовах, меморіальна політика й колективна пам'ять функціонують у двосторонньому взаємозв'язку. З одного боку, меморіальна політика сприяє опредмечуванню колективної пам'яті, захищає групову унікальність та ідентичність. І з іншого боку, колективні спогади соціальних груп впливають на політику пам'яті, детермінуючи її сутнісне наповнення, тобто визначаючи стратегічні й тактичні дії. Окрім цього, політика пам'яті комплексно відображає багатогранність суспільного досвіду, співвідношення суспільних сил й актуальний стан

політичних інститутів. А тому, очевидно, наскільки необхідним є виокремлення третьої умови. Її вимірювання відбуватиметься за допомогою проектів «Політія 4», «V-Dem», «Індексу якості демократії» та показників «Ефективності урядування».

Остання, четверта, умова, яка виокремлюється у нашій роботі, – це історична відповідальність (D) (див. Додатки). Зазначене поняття уособлює соціальний конструкт, який функціонує у політичній, правовій та моральній сферах індивідуальної чи суспільної свідомості. Історична відповідальність завжди передбачає етичну оцінку важливих подій і, як наслідок, передбачає розподіл статусів винності чи невинності індивіда або соціальної групи відповідно до результатів певної історичної події. Отже, індивід або спільнота, що визнають історичну відповідальність, завжди змушені оцінити ступінь і характер свого впливу, тобто визначити факт історичної вини. Після того, як це визначається, необхідно виокремити обов'язки винних реалізовувати певні дії не лише у теперішньому, але і в майбутньому. Ці коригувальні дії повинні не лише заглибити провини, а також і недопустити утворення потенційної вини, яка обов'язково виникає, якщо практикується бездіяльність.

Окрім цього, історична відповідальність тісно пов'язана із поняттям історичної справедливості. Історична справедливість – це уявлення певної групи про такий стан реальності, у якому ситуація, обумовлена подіями минулого, вирішена так, що жертви втратили свій актуальний віктимний статус у зв'язку з реабілітацією їхніх позицій і компенсацією втрачених можливостей, що, очевидно, супроводжується відповідним визнанням провини опозиційної сторони. Варто також додати, що історична справедливість вимагає не лише визнання провини, але і зобов'язує компенсувати пригноблення жертв. Проявом історичної відповідальності можна вважати повноцінну реалізацію історичної справедливості, тобто, по-перше, варто визнати свою причетність і, по-друге, компенсувати завдану шкоду.

На практиці історична відповідальність здійснюється за допомогою різних механізмів. По-перше, проявом історичної відповідальності є перформативність, яка характеризується масовістю та публічністю. Як правило, соціальні групи інтенсивно візуалізують процес (картини, фото, відео), створюють яскраву символіку і видовищні меморіальні акції (фестивалі, марші, конференції, святкування важливих подій).

По-друге, топологічність, яка відображає всі можливі варіанти взаємодії з громадським простором. По-третє, проявом історичної відповідальності також є проєктивність, яка уособлює зорієнтованість в майбутнє (створення різних планів, проєктів, літературних артефактів, надання обіцянок жертвам).

По-четверте, історична відповідальність також відображається в нормативності, для якої є характерними взаємодія із законодавчими актами, історичними документами, науковими дослідженнями, залучення легітимних очевидців та жертв. По-п'яте, проявом історичної відповідальності також може бути економічна складова, яка включає компенсацію у формі матеріальних ресурсів.

Варто також зазначити, що відображення історичної відповідальності завжди має комплексний характер, оскільки одночасно практикуються декілька методів, що обумовлено існуванням різних соціальних груп. Очевидно, для кожної соціальної групи будуть більш доцільні ті чи інші методи, що і детермінує наявність різних проявів. Отже, на нашу думку, вимірювання четвертої умови можна здійснити лише за допомогою історичного методу. У нашому дослідженні ми звертатимемо увагу на прояви історичної відповідальності в контексті подій Другої світової війни для Франції, Німеччини і в контексті опрацювання комуністичної спадщини для незалежної України.

У межах наслідку (результату), на нашу думку, варто виокремити тип політики пам'яті (E) (див. Додатки). Вважаємо, що доцільним буде застосування таких типів: конструктивний, неконструктивний і деструктивний. Визначення результату аналізуватиметься за допомогою простеження реалізації основних функцій пам'яті. За умови, що в певній державі виконання усіх трьох груп функцій (функції для минулого, функції для сучасності і функції для майбутнього) створюватиме ефективне підґрунтя для цілісної національної ідентичності, то ми будемо ідентифікувати це, як конструктивний тип меморіальної політики. Якщо здійснення вищезазначених функцій призводитиме до викривлення чи руйнування суспільної свідомості, цілеспрямованому конструюванню небажаних для суспільства станів, тоді цей тип означуватиметься деструктивним. За умови, що втілення названих функцій не справлятиме деструктивний вплив, але і не сприятиме суспільному розвитку, тоді цей тип меморіальної політики буде охарактеризовано неконструктивним. Варто додати, що неконструктивний тип політики пам'яті, який передбачає відсутність сприятливого впливу, з одного боку, можна розцінити таким, що створює несприятливий вплив, однак, ми заперечуємо цю тезу, оскільки цей тип, на нашу думку, лише не в повному обсязі використовує усі можливості політики пам'яті.

Висновок до 2 розділу

У першому підрозділі 2 розділу з'ясовано теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену колективної пам'яті. Зокрема, розкрито теоретичні доробки видатних соціологів Е. Дюркгейма, М. Альббакса, психоаналітичну концепцію К. Юнга, класифікацію німецького дослідника Я. Ассмана, розглянуто низку різних міждисциплінарних підходів до явища колективної пам'яті (функціональний, феноменологічний, постструктуралізм, соціально-історичний, інформаційний, процесуально-релятивістський, наративний, семіотичний) і осмислено досліджуваний об'єкт крізь призму методології соціального конструктивізму.

Отже, можна зробити висновок, що колективна пам'ять – це складний й багатогранний феномен, носієм якого є соціальна група. Досліджуваний феномен настільки ж самобутній, як і феномен індивідуальної пам'яті, оскільки містить власні закони існування. Вияснено, що колективна пам'ять обмежена соціальними рамками й не є цілісною за своєю природою, оскільки кожна соціальна група опирається на унікальні колективні спогади.

Водночас, на базі ідей М. Альббакса, аргументовано, що поняття «колективна пам'ять» суттєво відрізняється від поняття «історична пам'ять». Серед відмінностей те, що колективна пам'ять вміщає лише спогади, які здатні зберігатися у пам'яті певної існуючої соціальної групи, згадки цієї групи не виходять за групові межі, водночас колектив, як і його пам'ять, є обмеженим в часі та просторі. Окрім цього, колективна пам'ять зорієнтована на пошук сталих рис з метою збереження групової самобутності й розглядає соціальні групи із внутрішнього виміру.

Натомість історична пам'ять зафіксує зазвичай те, що має загрозу зникнути, цей вид пам'яті є цілісним за своєю природою, розглядає соціальні групи із зовнішнього виміру та бере за основу тривалий проміжок часу. Історична пам'ять також зорієнтована на пошук відмінностей та аналіз динаміки у суспільних процесах.

Однак все-таки найважливіша відмінність полягає в тому, що для існування колективної пам'яті необхідна наявність особистісного враження, що дає змогу закріпити й зберегти певний спогад. Велика кількість таких вражень зумовлює рівноцінну кількість спогадів, що, як наслідок, і утворює явище колективної пам'яті. Натомість історична пам'ять, насправді, цього не потребує, адже в її основі лежать зафіксовані факти.

У першому підрозділі також доведено, що колективна пам'ять тісно взаємопов'язана із соціалізацією, впливає на формування ідентичності, зберігає минуле, детермінує сьогодення і, за умови ефективного аналізу, уможливорює ефективне конструювання майбутнього.

Також з'ясовано, що колективна пам'ять є не лише соціальним, а й психологічним феноменом. Оскільки, по-перше, психоаналітик К. Юнг відкрив в глибинах психіки колективне несвідоме, і, по-друге, пам'ять – це в цілому складний процес, властивий нервовій системі, що пов'язаний зі сприйняттям, збереженням, відтворенням та забуванням інформації.

Окрім цього, розглянуто класифікацію теоретика Я. Ассмана, доцільність якої полягає в тому, що саме цей дослідник розділив колективну пам'ять на так звану офіційну (культурну) й неофіційну (комунікативну) пам'ять. Це вагомо, оскільки численні дослідження свідчать, що політична еліта, зважаючи на пріоритет політики, здатна викривлювати колективну свідомість й маніпулювати явищем пам'яті.

Достатньо важливим також є те, що, відповідно до методології соціального конструктивізму, колективні спогади й пам'ять конструюються в процесі комунікації. Окрім цього, з'ясовано, що колективна пам'ять є інтерактивна, контекстуально обумовлена, а також містить емоційно-ціннісний компонент.

У другому підрозділі 2 розділу висвітлено особливості конструювання колективної пам'яті на офіційному та неофіційному рівнях, а також її основні ознаки.

Було з'ясовано, що створення колективної пам'яті може відбуватися двома шляхами: згори (офіційний рівень) та знизу (неофіційний рівень). Особливість конструювання колективної пам'яті на офіційному рівні полягає в тому, що політична еліта за допомогою політики пам'яті, як складової загальнодержавної політики, вибудовує стратегічні плани й впроваджує тактичні дії з метою реалізації певних інтересів. Діяльність владної еліти, якщо вона зорієнтована на досягнення суспільного блага, виконує максимально важливу функцію, зміст якої в збереженні суспільної спадщини й цілеспрямованому конструюванні ефективної моделі майбутнього на основі професійного аналізу колишніх хибних дій. Однак цілком аргументовано зауважують дослідники, що діяльність політичної еліти може також обслуговувати виключно вузькогрупові інтереси, спотворюючи дійсність й нав'язуючи обмежене бачення минулого. За таких обставин, існування неофіційного рівня колективної пам'яті все одно здатне висвітлити іншу картину дійсності.

Особливість створення колективної пам'яті на неофіційному рівні впливає з явища реконструкції, суть якого полягає в тому, що соціальні групи реконструюють власне минуле за допомогою схем, які дозволяють адаптувати минуле до умов сьогодення. Ще одна особливість полягає в тому, що на цьому рівні колективна пам'ять підтримується неформальними

інститутами, а колективні спогади поширюються, як правило, за допомогою міжособистої взаємодії.

Усвідомлюючи те, що конструювання й ознаки колективної пам'яті на обох рівнях суттєво відрізняються, все одно можна впевнено стверджувати, що природа колективної пам'яті і ціль її існування однакова. Мета колективної пам'яті, незважаючи на те, чи це офіційний, чи неофіційний рівень, полягає в захисті суспільних надбань, збереженні групової ідентичності, підтримці самобутності соціальних груп, ефективній соціалізації, вдосконаленні групової свідомості й наданні змоги будь-якій соціальній групі продовжувати творити унікальну історію власного існування. Ці явища може рівноцінно забезпечувати як офіційний, так і неофіційний рівень колективної пам'яті. І, очевидно, що найбільш ефективна та сприятлива модель виникне тоді, коли обидва рівні узгоджуватимуться між собою.

У третьому підрозділі 2 розділу з'ясовано, що політика пам'яті – це складова загальнодержавної політики, раціональна і цілеспрямована діяльність політичної еліти щодо управління колективними спогадами з ціллю формування ідентичності чи певних станів суспільної свідомості, представлена сукупністю різних механізмів і форм взаємодії суб'єктів політичного процесу.

Також було окреслено різні підходи до дослідження меморіальної політики. Наприклад, наративний підхід виділяє наратив, тобто сюжетно оформлену розповідь, як основну форму репрезентації минулого. До того ж, меморіальна політика, відповідно до цього підходу, характеризується використанням спрощених схем, які містять ірраціональний компонент і є зручними для сприйняття. З'ясовано, що наративний підхід передбачає аналіз метанаративу, наративного шаблону або порівняльний аналіз різних наративів.

Окрім цього, було виділено семіотичний підхід, основною характеристикою якого є знакова система і символи. Цей підхід трактує політику пам'яті як діяльність, яка пов'язана з виробництвом різних способів інтерпретації реальності, а також боротьбою за домінування вигідного способу. Вияснено, що меморіальна політика використовує соціальні уявлення про минуле, а знакова система закріплює колективні спогади. Також було охарактеризовано, що нерівномірний розподіл ресурсів детермінує домінантне становище інституціоналізованих акторів у боротьбі за нав'язування вигідного бачення реальності.

Окрім цього, було описано системний підхід до дослідження меморіальної політики, який поєднує структурний (характер, специфіка, функції, суб'єкти, об'єкти, мета, завдання та форми реалізації), функціональний (ресурси, інтенсивність, послідовність, механізми та етапи

реалізації) та нормативний (принципи) аспекти. Відповідно до цього підходу, політика пам'яті розглядається як ефективне поєднання усіх трьох складових.

Також у третьому підрозділі деталізовано описано якісний порівняльний аналіз, який переважає над кількісними та якісними методами дослідження. Фундаментом для цього підходу слугує булева алгебра і теорія чітких множин. У межах якісного порівняльного аналізу обґрунтовано дещо інше розуміння причинності, оскільки усвідомлюється складність однозначного виокремлення причини і наслідку, відповідно, може знадобитися взаємодія між причинами.

Окрім цього, для подальшого дослідження меморіальної політики Німеччини, Франції та України, відповідно до якісного порівняльного аналізу, виокремлено чотири умови (причини): по-перше, матеріальний добробут; по-друге, безпека; по-третє, політичний режим; і, по-четверте, історична відповідальність. Також було запропоновано три типи політики пам'яті: конструктивний, неконструктивний і деструктивний, які в аналізі використовуватимуться для наслідку (результату).

Розділ 3. Порівняльний аналіз меморіальної політики Німеччини, Франції та України

3.1 Особливості реалізації політики пам'яті у Німеччині

Отже, аналіз меморіальної політики Німеччини відбуватиметься за допомогою якісного порівняльного аналізу. Відповідно, подальше дослідження передбачатиме деталізований аналіз раніше зазначених умов.

Перша умова (матеріальний добробут) детермінує розбір наступних показників: ВВП на душу населення, приріст ВВП на душу населення, «Індекс людського розвитку», «Індекс якості життя» та «Індекс економічної свободи».

Середнє арифметичне показників ВВП у доларах було взято з даних Світового банку (GDP per capita (current US\$)) [68]. Відповідно, упродовж 2011-2020 років ВВП на душу населення Німеччини становив 45.344\$. Узагальнений показник приросту ВВП на душу населення Німеччини упродовж 2011-2020 років – 0.9%. Доцільно зазначити, що на вирахування середнього арифметичного приросту ВВП на душу населення суттєво вплинуло від'ємне число 2020 року (-4.7%), що обумовлюється нестабільним економічним становищем зазначеного року. При цьому, від'ємні показники приросту ВВП на душу населення у Німеччині упродовж минулих десятих років не спостерігалися. Експерти Світового банку типологізували країни за рівнем ВВП на душу населення: по-перше, країни з низьким рівнем прибутків (не більше 875 дол.); по-друге, країни зі середнім рівнем прибутків (від 876 дол. до 10 725 дол.); по-третє, країни з високим рівнем прибутків (більше 10 726 дол.). Очевидно, що Німеччина складатиме ту групу країн, яка характеризується високим рівнем доходу.

З огляду на те, що проаналізований показник ВВП є недостатнім для остаточного висновку, необхідно також проаналізувати «Індекс людського розвитку» (Human Development Index), який щорічно публікується ООН [63]. Індекс включає в себе очікувану тривалість життя, рівень грамотності населення і рівень життя (оцінюється через ВНД на душу населення за ПКС). Вимірюється від 0 (надзвичайно низький рівень) до 1 (надзвичайно високий рівень). Упродовж 2010-2019 років ІЛР Німеччини становив 0.938, що є практично еталоном для інших країн. У 2000 році ІЛР Німеччини складав 0.876. ООН визначає, що показники 0.350-0.549 – це низький рівень, 0.550-0.699 – середній, 0.700-0.799 – високий, а 0.800-1.000 – це дуже високий рівень. Отже, Німеччина не одне десятиліття репрезентує дуже високий рівень розвитку людського потенціалу.

Для того, щоб повноцінно простежити всі аспекти життєдіяльності у Німеччині, варто проаналізувати «Індекс якості життя» (Quality-of-life index), розроблений компанією «The

Economist Intelligence Unit» [67]. Методологія дослідження ґрунтується на використанні дев'яти факторів (здоров'я, сімейне життя, громадське життя, матеріальний добробут, політична стабільність та безпека, клімат та географія, гарантія роботи, політична свобода, статеві рівність). Аналіз країн за допомогою цього індексу здійснювався лише у 2005 і 2013 роках. Вимірювання передбачає оцінку від 0 (життя низької якості) до 10 (життя високої якості) балів. Відповідно, країни, що мають показники 0-5.50, репрезентують низьку якість життя; 5.51-7.00 – середню якість; 7.01-10 – високу якість життя. Німеччина у 2005 році отримала 7.05 балів, а у 2013 році – 7.38. Відповідно, для цієї країни характерним є показник у формі 7.21 балів. Варто зазначити, що найбільший показник у 2005 році отримала Ірландія (8.333 балів), а у 2013 – Швеція (8.22). Тобто Німеччина, справді, лідирує і репрезентує високу якість життя.

Останній індекс, що аналізуватиметься нами, у межах першої умови – «Індекс економічної свободи» (The Index of Economic Freedom), який щороку розраховується «Wall Street Journal» і «Heritage Foundation» [65]. Цей індекс ґрунтується на десяти показниках (свобода бізнесу, свобода торгівлі, податкова свобода, державні витрати, грошова свобода, свобода інвестицій, фінансова свобода, захист прав власності, свобода від корупції та захист трудових відносин). Вимірювання відбувається від 0 до 100, а також є визначеною наступна типологізація: 0-49.9 балів – деспотичні країни; 50-59.9 – країни, що є переважно невільні; 60-69.9 – країни, що є помірно вільні; 70-79.9 – переважно вільні країни; 80-100 – вільні країни. Показник Німеччини упродовж 2012-2021 років становить 73.3 бали, що характеризує її як переважно вільну країну.

Друга умова нашого дослідження – це безпека, яка вимірюватиметься за допомогою «Глобального індексу миру» (Global Peace Index) [64]. Індекс розроблений «The Economist Intelligence Unit» і включає в себе достатньо велику кількість показників (гарантії безпеки, внутрішні і міжнародні конфлікти, внутрішні і зовнішні збройні конфлікти, смерті від зовнішніх і внутрішніх конфліктів, відносини з сусідніми країнами, переселенці, експорт та імпорт зброї, ядерне і важке озброєння, фінансування миротворчих операцій ООН, збройні сили, військові витрати, тероризм, політичний терор, політична нестабільність, насильницькі злочини, насильницькі демонстрації, організовані внутрішні конфлікти, доступ до зброї, ув'язнене населення, вбивства, поліція і служба безпеки, сприйняття злочинності в суспільстві). Вимірюється від 1 до 5, чим нижчий бал, тим більше країна є безпечною для життя. Отже, упродовж 2010-2021 років для Німеччини притаманним є показник у формі 1.52, що демонструє відносно сприятливий рівень безпеки. У 2021 році найбільший показник Німеччини (3.5/5) був зафіксований в індикаторі «експорт зброї».

Третя умова, політичний режим, оцінюватиметься крізь призму таких показників: «Індекс якості демократії», «Ефективність урядування», проектів «Політія 4» та «V-Dem».

«Індекс якості демократії» (Democracy Index), складений «The Economist Intelligence Unit», передбачає шістьдесят показників, які згруповані за п'ятьма категоріями (вибори і плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична ангажованість населення та політична культура) [62]. Окрім цього, індекс передбачає типологізацію країн за рівнем розвитку демократії: 0-4 – це авторитарний режим; 4-6 – гібридний режим; 6-8 – недосконала демократія; 8-10 – повноцінна демократія. Німеччина упродовж 2011-2020 років репрезентує показник у формі 8.55, що дає об'єктивні підстави вважати її повноцінною демократією.

Проект «Політія 4» також передбачає вимірювання демократії, це здійснюють вчені М. Маршалл і К. Джеггерс [66]. Методологія ґрунтується на вимірюванні інституціалізованості як демократії, так і автократії, що виражається у балах від -10 до +10. З огляду на це, типологізація країн виглядає так: -10 - -6 – автократія; -5-5 – анократія (-5-0 – закрита анократія; 1-5 – відкрита анократія); 6-10 – демократія (6-9 – недосконала демократія; 10 – повноцінна демократія). Упродовж 2010-2015 років (оскільки у «Політії 4» кінцевий термін дослідження – 2015 рік) Німеччина стійко демонструвала 10 балів кожного року. У проекті «Політія 5» (кінцевий термін – 2018 рік) стабільні позиції Німеччини у формі 10 балів не змінилися. Отже, відповідно до цієї методології, Німеччина – це повноцінна демократія.

Проект «V-Dem» (Varieties of Democracy), відповідно до третьої умови, також виноситься на розгляд, щоб оцінити демократичність політичного режиму [70]. Він ґрунтується на величезній кількості показників (близько 350), за допомогою яких зіставляються дані з метою концептуального осмислення сутності демократії. Проект вимірюється від 0 до 1 бала, і чим ближче країна наближена до одиниці, тим більше вона репрезентує якісний демократичний режим. Середнє арифметичне Німеччини упродовж 2011-2019 років становить 0.83. З огляду на це, за методологією «V-Dem», зазначена країна є досконалою демократією.

Останній показник, що аналізуватиметься в межах третьої умови, – це «Ефективність урядування» (The Worldwide Governance Indicators) Світового банку [69]. Він вимірюється від 0 до 100 балів (чим ближче до 100, тим вищий рівень ефективності). Упродовж 2011-2020 років ефективність урядування в Німеччині становить 92.15 балів. З огляду на це, можна підсумувати, що цій країні характерні високі показники у всіх сферах.

З іншого боку, щоб робота було повноцінною, необхідно також здійснити якісний аналіз, який передбачений четвертою умовою. Відповідно, подальше дослідження детерміноване

концепцією історичної відповідальності, яка аналізуватиметься нами крізь призму історичного методу в контексті меморіальної політики Німеччини щодо подій Другої світової війни.

Варто почати із 1949 року, коли Німеччина була розколота на дві держави, Федеративну Республіку Німеччини і Німецьку Демократичну Республіку, оскільки розділеними виявились не лише території, а і погляди щодо трактування минулого.

У НДР невід'ємною стратегією істориків були спроби всю історичну відповідальність за німецьке минуле скинути на ФДР, що супроводжувалось спотворенням і фальсифікацією різних джерел. Окрім цього, НДР позиціонувала себе як «краща Німеччина», яка завжди виступала проти націонал-соціалізму, стійким уособленням чого слугувала Комуністична партія (її лідер Е. Тельман вбитий у концтаборі Бухенвальд). Історія в НДР була пріоритетом політики, а її основна мета зосереджувалась навколо обґрунтування легітимності правлячого режиму. Наратив будувався так: позитивні аспекти німецької історії репрезентувала виключно Комуністична партія, усі інші, тобто негативні, приписувались діяльності політичної верхівки Західної Німеччини. Будь-яке відношення НДР до Третього Рейху заперечувалося на офіційному рівні. До 1980-их років Голокост не був предметом обговорення ні в історичних дослідженнях, ні у свідомості суспільства НДР.

З 1950-их років така позиція НДР підкріплювалася святкуванням 8 травня як «Дня звільнення німецького народу від Гітлерівського націонал-соціалізму», а саме свято, затверджене на законодавчому рівні, проіснувало до 1966 року, з подальшою актуалізацією у 1985 році. Лише у 1980-ті роки ця позиція, яка, очевидно, збудована на міфах про політику спротиву, почала руйнуватися. Вагомо додати, що поняття «історична політика» чи «меморіальна політика» в дискурсі НДР не фігурували, натомість застосовувалося поняття «історична свідомість», яке розцінювалося як синонім до «соціалістичної свідомості». Концепт «історичної свідомості» повинен був забезпечити перемогу у класовому антагонізмі між соціалізмом та імперіалізмом.

Дещо інша ситуація склалася у ФРН, яка свідомо представляла себе державою-спадкоємницею Третього Рейху, що припинив своє існування у 1945 році. ФРН, завдяки тиску західних союзників, погодилась виплатити матеріальну компенсацію державі Ізраїль і Конференції за єврейськими матеріальними претензіями до Німеччини. Водночас більшість населення ФРН була з цим незгодною, а також вважала, що навколо просто відбувається суд переможців. Нюрнберзький процес не справив значного впливу на німецьке населення, воно або залишалось байдужим, або відчувало неприйняття. У ФРН функціонувало три впливові

політичні партії: правляча партія Християнські демократи, Вільна демократична партія, яка часто створювала коаліцію з провладною партією, а також опозиційна Соціал-демократична партія. Християнські демократи були переважно дистанційовані від обговорення націонал-соціалізму, однак вони наполягали, що більшість німців є невинними, і це, як наслідок, дало змогу колишнім нацистам інтегруватися в суспільство ФРН (у 1949 році було прийнято закон про амністію). У повоєнний період членами Вільної демократичної партії були колишні нацисти середнього рівня, а тому вони не були зацікавлені у деталізованому вивченні минулого. У свою чергу, опозиційна Соціал-демократична партія також не виявила інтересу до розбору національних сторінок.

Одразу після Другої світової війни націонал-соціалізм став важливим для істориків ФРН об'єктом аналізу, однак опубліковані праці все одно виключали обговорення історичної відповідальності. У 1947 році в Мюнхені було створено Інститут сучасної історії з метою дослідження періоду націонал-соціалізму, але увагу на Голокост все ще не зорієнтовували, а праці єврейських істориків вважалися недостатньо об'єктивними. Окрім цього, праці вітчизняних істориків, які характеризувались різкою критикою німецьких традицій, якщо і опубліковувалися, то всупереч значним складнощам. Загалом, велика частина німецького суспільства навіть у 1950-ті роки була впевнена в тому, що помічники А. Гітлера дали йому неефективні поради. Окрім цього, суспільні спогади про 1930-ті роки були цілком позитивним. Ні Голокост, ні інші злочини не склали основу колективної пам'яті. У ці роки німецьке населення згадувало про власні жертви під час Другої світової війни (масове бомбардування німецьких міст, етнічні чистки Центральної і Східної Європи, військовополонені в СРСР). Також у середині 1950-их років вийшли на свободу ті, хто в 1945-1949 роках були засуджені в межах Нюрнберзького процесу або воєнними судами союзників за воєнні чи нацистські злочини. Незважаючи на те, що перший Президент ФРН Т. Хейс у 1950-их роках заговорив про колективну вину, колективний сором та колективну відповідальність, тільки 1960-ті роки ознаменували цілком інші обставини.

Цьому сприяли: процес Ейхмана в Єрусалимі (1961), процес щодо Освенцима у Франкфурті (1963-1965), а також літературні події, які висвітлювали тогочасні злочинницькі реалії. Згадані події підвищували загальний рівень усвідомлення причетності до злочинів звичайних німецьких громадян. Меморіальна політика радикально трансформувалась наприкінці 1960-их років, що було обумовлено студентським протестним рухом. Студенти звинувачували як владу, так і покоління своїх батьків, оскільки і ті, і ті були причетні до

злочинів націонал-соціалізму, а також замовчували це у повоєнній ФРН. Саме студентство стало точкою біфуркації, після чого німецька політика пам'яті на офіційному рівні докорінно змінилась. Західна Німеччина створила цілу програму з нагоди «подолання минулого», в основі якої було три напрямки: у зовнішній політиці «нова східна політика», у внутрішній – побудова більш демократичного суспільства, і, що найголовніше, у політиці пам'яті – це покаєння у злочинах, здійснених німцями упродовж націонал-соціалізму. Саме зміна в меморіальній політиці стала важливим елементом німецької суспільної свідомості. Опрацювання минулого передбачало: по-перше, кримінально-правову і судову кваліфікацію здійснених нацистами злочинів із застосуванням насилля; по-друге, політико-правове відношення до націонал-соціалістичного минулого, тобто компенсацію шкоди різним категоріям жертв націонал-соціалізму і персональне юридичне переслідування конкретних злочинців з числа націонал-соціалістів; по-третє, критичний розбір націонал-соціалістичного минулого і його опрацювання в історичних працях, літературі, мистецтві та філософії.

Якісні зміни були також обумовлені канцлером В. Брандтом (від Соціал-демократичної партії), який відомий своїм жестом покаєння. У Варшаві В. Брандт встав на коліна перед пам'ятником героям Повстання у Варшавському гетто, що відобразило символічний акт зміни меморіальної політики. Це колінопреклоніння назавжди увійшло в історію. Згодом, у своїх спогадах, В. Брандт напише: «Відчуваючи важкий тягар німецької історії, в пам'ять про мільйони убитих, я зробив те, що роблять люди, коли неможливо нічого сказати і слова застрягають в горлі» [41].

На виборах 1982 року від партії Християнських демократів канцлером обрали Г. Коля. У своїй першій промові він висловив плани щодо «духовного і морального оновлення Німеччини», тобто Німеччина не повинна була оцінюватись крізь призму лише націонал-соціалістичного минулого. У зв'язку з цим було створено два музеї: один повинен був висвітлювати німецьку історію загалом, інший демонструвати лише історію ФРН. Згодом Г. Коль, відвідуючи разом із Президентом США Р. Рейганом кладовище німецьких солдатів, де були також поховані есесівці, заявив, що він вважає німецьких солдат і членів СС жертвами Гітлера і Другої світової війни. Ця заява знищила репутацію канцлера і лише підтвердила, що його політичний курс спрямований на забуття злочинів. Меморіальна політика, яка заперечувала або применшувала масштаби знищення різних соціальних груп під час Другої світової, дістала назву «ревізіонізму» або «заперечення». Відповіддю на таку політику стало

прийняття закону 1985 року «Про брехню щодо Освенцима», з доповненнями від 1992, 2002, 2005 років, згідно з яким заперечення Голокосту переслідується за законом.

Важливим етапом в історичній політиці ФРН стала промова Р. фон Вайцекера (Федеральний Президент), з якою він виступив у Бундестазі 8 травня 1985 року. Вперше тоді було названо 8 травня «днем звільнення, який звільнив усіх від системи націонал-соціалістичної тиранії, що зневажає людину». Раніше у німецькій свідомості 8 травня сприймалось як день капітуляції. У своїй промові Р. фон Вайцекер також вперше назвав усі категорії масових жертв націонал-соціалізму: гомосексуалісти, євреї, роми, комуністи.

У 1986-1987 роках у ФРН розпочався етап, відомий як «суперечка істориків». Дискусія розпочалась внаслідок праць Е. Нольте і Ю. Хабермаса. Е. Нольте стверджував, що нацисти об'єднали антисемітизм і антибільшовизм з метою попередження загрози тоталітаризму, а перемога комунізму призвела б до розгортання в Німеччині класової боротьби. Він також вважав, що класова боротьба, здійснена більшовиками в СРСР, передувала расовій війні, реалізованій націонал-соціалістами. Очевидно, що такі позиції спричинили суттєву критику. Натомість Ю. Хабермас у своїй статті підтримував меморіальну політику 1970-их років і прагнув зробити націонал-соціалізм ядром німецької суспільної свідомості. Він підтримував ідею про те, що історія повинна піднімати і осмислювати незручні питання минулого. Окрім цього, Ю. Хабермас був прихильником концепції «конституційного патріотизму», яка уособлює конституційні цінності свободи і демократії і, на його думку, це може слугувати ефективною альтернативою німецькому націоналізму. Стаття Ю. Хабермаса спровокувала ще низку статей, але у 1987 році суперечка завершилась перемогою думки лівих лібералів, тобто тих позицій, прихильником яких якраз і був Ю. Хабермас. Саме 1980-ті роки ознаменувались фіксацією критичного історичного знання, зорієнтованим на націонал-соціалістичне минуле.

У НДР усвідомлення історичної відповідальності відбулося весною 1990 року, коли останнє керівництво НДР визнало Голокост відповідальністю усієї Німеччини. З огляду на те, що у Східній Німеччині не було необхідних матеріальних ресурсів, щоб компенсувати шкоду Ізраїлю, вона відкрила кордони усім євреям, які хотіли емігрувати з СРСР. Події 1989 року і об'єднання німецьких держав у 1990 році не змінили підходу об'єднаної Німеччини до націонал-соціалістичного минулого. Історики, що раніше дискутували, дійшли згоди щодо меморіальної політики. І правочентристи, і лівоцентристи визнали, що націонал-соціалізм повинен залишатися в центрі уваги історичної свідомості. Представники обох напрямків

орієнтувалися на модель Заходу, а тому і мислення німецького суспільства ФРН після 1949 року називали успішною вестернізацією.

Окрім цього, об'єктом історичної рефлексії також стало минуле НДР. Для опрацювання минулого НДР використовувались аналогічні критерії, що і після краху нацистського режиму у 1945 році: кримінально-правове переслідування злочинців, дискваліфікація їх як громадян, а також компенсація жертвам. Меморіальна політика щодо Східної Німеччини також передбачала опрацювання архівних матеріалів, доступ до яких був наданий одразу після ліквідації НДР. У 1992 році була створена парламентська комісія, яка повинна була займатися «опрацюванням минулого і наслідків диктатури Соціалістичної єдиної партії в Німеччині». Доцільно зазначити, що це не було зроблено під час опрацювання націонал-соціалізму.

Окрім цього, для опрацювання минулого НДР було створено різні інститути (Центр дослідження сучасної історії в Потсдамі, Інститут Ханни Арендт у Дрездені, Відділ освіти та досліджень при Федеральному уповноваженому з вивчення документів служби державної безпеки колишньої НДР). Було відкрито нові історичні музеї, відбувалась реконструкція меморіалів в пам'ять про жертви націонал-соціалізму, а також створювались меморіали жертвам політичних переслідувань в НДР. Усі ці меморіальні акції сприяли формуванню якісної меморіальної політики. Загалом, в процесі опрацювання минулого НДР було остаточно підтверджено, що Східна Німеччина уособлювала неправову державу і диктатуру, і ці висновки боляче вражали колишніх жителів НДР. У 2019 році з нагоди святкування Дня німецької єдності канцлер А. Меркель зазначила: «Єдність Німеччини - це не завершений стан, а вічний процес, постійна місія; процес, який зачіпає всіх німців, незалежно від того, в якій землі вони живуть» [3].

У 2001 році в центрі Берліна було відкрито величезний Єврейський музей, а у 2005 році в цьому ж місті було створено центральний німецький меморіал в пам'ять про усіх євреїв, вбитих в Європі.

У 2021 році канцлер ФРН Ангела Меркель висловила, що вона вважає продовження осмислення минулого необхідним: «Збереження пам'яті про мільйони людей, які загинули в часи націонал-соціалістичної тиранії, залишається нашим вічним обов'язком» [28].

Отже, те, що для Німеччини є характерним визнання історичної відповідальності, а також відновлення історичної справедливості, є очевидним фактом. Колективне визнання вини тісно вкорінене у національну ідентичність. Аналізуючи за трьома групами функцій, які виконує меморіальна політика, є усі підстави стверджувати, що Німеччина, по-перше, якісно та

ґрунтовно пам'ятає своє минуле, яким би воно не було, і, окрім цього, країна піддає минуле критичній рефлексії, що дає їй змогу виокремлювати історичний досвід. По-друге, Німеччина часто створює важливі меморіальні акції, що опредмечують колективні спогади, а також виховує колективну національну свідомість, яка варта поваги. По-третє, Німеччина змогла не просто простежити власний історичний досвід, а й скористатися ним. Оскільки якісно сконструйована нова німецька ідентичність, наявність моделі «ніколи більше», що стримує від актуалізації подій минулого, уможлиблюють високе становище Німеччини на міжнародній арені. Підсумовуючи написане, варто також сказати, що німецька модель опрацювання минулого досить часто подається як орієнтир для інших країн з авторитарною чи тоталітарною спадщиною. Однак німецька меморіальна політика може слугувати прикладом і для будь-яких інших країн, що прагнуть вдосконалити свою політику пам'яті. З 1949 року німецьким суспільством пройдено суттєвий шлях трансформації від диктатури до демократії. І цей шлях безперервний, він продовжується до сьогодні, свідченням чого є гучні заяви, підкріплені діями політичної еліти.

3.2 Особливості реалізації політики пам'яті у Франції

Аналіз меморіальної політики Французької Республіки відбуватиметься за тією ж схемою, що і аналіз політики пам'яті Федеративної Республіки Німеччини.

Відповідно, першою умовою (матеріальним добробутом) обумовлений розбір наступних показників: ВВП на душу населення, приріст ВВП на душу населення, «Індекс людського розвитку», «Індекс якості життя» та «Індекс економічної свободи». З огляду на те, що усі показники були коротко охарактеризовані раніше, зупинятись на цьому не будемо.

Упродовж 2011-2020 років ВВП на душу населення Франції становив 40,381\$ (на 4.963\$ нижче, ніж у Німеччині). Узагальнений показник приросту ВВП на душу населення Франції упродовж 2011-2020 років був 0.1% (нижче на 0.8% відносно Німеччини). Важливо також зазначити, що на вимірювання середнього арифметичного приросту ВВП на душу населення суттєво вплинуло від'ємне число 2020 року (-8.1%, економічні втрати приблизно вдвічі більші відносно ФРН), хоча раніше від'ємний показник приросту ВВП на душу населення у Франції був лише у 2012 році, до того ж, не настільки масштабний, як у 2020 році (лише -0.2%). Незважаючи на це, Франція, відповідно до типологізації Світового банку, все одно репрезентує ту групу країн, яка характеризується високим рівнем прибутку.

Для того, щоб цілісніше осмислити, чи забезпечені матеріальні потреби у населення Франції, необхідно також проаналізувати «Індекс людського розвитку», який включає в себе очікувану тривалість життя, рівень грамотності населення і рівень життя. Упродовж 2010-2019 років ІЛР Франції становив 0.891 (лише на 0.047 менше, ніж у Німеччині), а у 2000 році ІЛР Франції складав 0.849. Згідно з даними ООН (0.800-1.000 – це дуже високий рівень), Французька Республіка стабільно репрезентує дійсно високий рівень людського розвитку.

Дослідження країн за допомогою «Індексу якості життя» здійснювалося лише у 2005 і 2013 роках. Франція у 2005 році отримала 7.08 балів, а у 2013 році – 7.04. Отже, для цієї країни характерним є показник у формі 7.06 балів (всього на 0.15 менше, ніж у ФРН). Відповідно до типологізації за цим показником (7.01-10 балів – це найвищий рівень), Французька Республіка уособлює високу якість життя.

«Індекс економічної свободи», останній індекс, який аналізуватиметься в межах першої умови, включає наступні індикатори: свобода бізнесу, свобода торгівлі, податкова свобода, державні витрати, грошова свобода, свобода інвестицій, фінансова свобода, захист прав власності, свобода від корупції та захист трудових відносин. Упродовж 2012-2021 років показник Франції становить 63.8 бали (на 9.5 балів нижче, ніж у Німеччині), що, відповідно до

типологізації (60-69.9 – країни, що є помірно вільні; 70-79.9 – переважно вільні країни; 80-100 – вільні країни), характеризує Французьку Республіку як помірно вільну країну.

Друга умова, безпека, вимірюватиметься за допомогою «Глобального індексу миру». Відповідно до методології цього індексу, чим нижчий бал, тим більше країна є безпечною для життя (оцінюється від 1 до 5). Упродовж 2010-2021 років для Франції притаманним є показник у формі 1.83 (лише на 0.31 більше, ніж у Німеччині), що репрезентує відносно сприятливий рівень безпеки. У 2021 році найбільші показники Франції були зафіксовані в індикаторах: «ядерне та важке озброєння» (5/5), «експорт зброї» (5/5).

Як вже неодноразово згадувалось, третя умова (політичний режим) оцінюватиметься за допомогою: проектів «Політія 4», «Політія 5» та «V-Dem», «Індексу якості демократії» та «Ефективності урядування».

Упродовж 2011-2020 років Франція, у межах «Індексу якості демократії», демонструвала показник у формі 7.92 (на 0.63 менше від показника Німеччини). Відповідно до типологізації, такі бали відповідають недосконалій демократії (6-8 – недосконала демократія; 8-10 – повноцінна демократія). Варто додати, що у рейтингу ту категорію країн, яка репрезентує недосконалу демократію, Франція відкриває однією з перших. А у 2014 (8.04 балів) і 2019 (8.12 балів) роках Франція була повноцінною демократією.

Очевидно, щоб усвідомити, чи є Франція досконалою демократією, варто також проаналізувати інші показники. Проектом «Політія 4» упродовж 2010-2015 років Франція кожного року була оцінена в 10 балів. У проекті «Політія 5» (кінцевий термін дослідження – 2018 рік) стійкі позиції Французької Республіки у формі 10 балів не змінились. Отже, проекти «Політія 4» і «Політія 5», на відміну від «Індексу якості демократії», запевняють, що Франція – це повноцінна демократія.

У проекті «V-Dem» середнє арифметичне Франції упродовж 2011-2019 років становить 0.78 балів (на 0.05 менше, ніж у ФРН). Проект вимірюється від 0 до 1 бала, і чим ближче країна наближена до одиниці, тим більше вона репрезентує якісний демократичний режим. З огляду на це, можна також підтвердити, що Франція – це повноцінна демократія.

За індексом «Ефективності урядування» упродовж 2011-2020 років показник Франції становить 88.56 балів (на 3.59 балів менше, ніж у Німеччині). Зазначений індекс вимірюється від 0 до 100 балів, і чим ближче до 100, тим вищий рівень ефективності. Отже, урядування у Французькій Республіці знаходиться на високих позиціях.

Деталізований розбір четвертої умови, тобто історичної відповідальності, аналізуватиметься за допомогою історичного методу в контексті меморіальної політики Франції у повоєнну епоху.

Першою науковою роботою, що піддала критичній рефлексії французьке минуле, була праця французького історика Г. Руссо, опублікована у 1987 році. У ній деталізовано описуються викривлення колективної пам'яті, а також недосконалість меморіальної політики Франції. Схожі процеси функціонування політики пам'яті дістали назву «синдром Віші».

Варто почати із того, що ще у воєнну епоху колабораціоністи зазнали переслідувань у різних районах Франції. Для їхнього знищення було застосоване явище «законні чистки», а переслідування набували ознак стихійних та безконтрольних страт. Відповідно до статті 75 Кримінального кодексу Франції перед судом постали особи, які звинувачувалися у колабораціонізмі, однак у виробленні класифікації злочинів виникали складнощі, а системний підхід до цієї справи був відсутнім. За даними, з 140 000 кримінальних справ лише для 6700 було оголошено смертний вирок. До виконання було доведено лише 780 рішень суду. Все частіше засуджені помилювалися, а страта замінювалась на позбавлення волі або скорочення терміну ув'язнення. Як наслідок, це призвело до того, що суттєва кількість злочинців вийшла на волю вже через кілька років після закінчення Другої світової війни.

Також не були винятками високопоставлені члени уряду та маршал (військове звання найвищого генеральського складу у Франції). Суттєву роль у пом'якшенні покарань відіграв Ш. де Голль. Щодо маршала Ф. Петена Ш. де Голль у своїй промові 1950 року висловлювався так: «Ганьба – це залишати у в'язниці людину, якій виповниться 95 років» [60]. Як наслідок, у 1951 році було прийнято закон про амністію, це призвело до подальшого помилування зрадників, і до реабілітації глави режиму Віші. У французькому середовищі панувала думка, що амністія примирить французів і скасує безліч несправедливих вироків, які були винесені під час «законних чисток». Усе це призвело до того, що злочинці отримали змогу інтегруватися у французьке суспільство. Історик Г. Руссо, який розділив національну історію на 4 періоди, назвав цей етап (1944 -1954-ті роки) «Незавершеною скорботою».

У повоєнній Франції суттєвим впливом володіли голлісти і комуністи. Незважаючи на те, що в ідеологічному аспекті між ними було мало схожостей, їх об'єднала меморіальна політика. Французьке суспільство потребувало національної єдності, фундаментом якої став рух Опору, а тому обидві партії, зазначені вище, використовували це у своїх інтересах. У 1950-1960-их роках домінантним став голлістський наратив, оскільки саме він містив більшу кількість

переваг. До того ж, голлістська модель ядром наративу створювала не образ борця, а націю, що уможлиблювало позитивне сприйняття цієї моделі населенням.

Такий наратив про рух Опору, очевидно, підкріплювався відповідними висловлюваннями, одне з них Ш. де Голль промовляв на честь визволення Парижа 1944 року: «Париж! Париж ображений! Париж надламаний! Париж виснажений! Але звільнений! Звільнений своїми силами, силами свого народу, за допомогою французької армії, силами всієї Франції, Франції, яка бореться, єдиної, споконвічної Франції, Франції вічної» [60]. Зазначене висловлювання, звісно, перебільшуючи роль народу, одночасно нівелювало внесок союзників. Ще одним свідченням голлістського дискурсу було перепоховання праху Ж. Мулена, одного з керівників Французького національного комітету, до Пантеону (усипальниці видатних особистостей Франції). Усі ці меморіальні акції сприяли витісненню спогадів про режим Віші у країні, яка, насправді, уособлювала державу наймасовішого колабораціонізму.

Важливо зазначити, що Ш. де Голль і його конституенти зверталися до тієї частини французького населення, яке ні не брало участі у русі Опору, ні не скомпрометувало себе колабораціонізмом. Ще більш важливий аспект, який існував у цій голлістській інтерпретації, полягав у тому, що відповідальність за режим Віші скидалася виключно на невелику кількість осіб, а ця загальна більшість, яку зробили своїм електоратом голлісти, звільнялася від будь-якої критики. Очевидно, що бездіяльність цієї частини населення не звільняє її від відповідальності. А тому можна лише зробити висновок, що меморіальна політика цих років характеризувалася відсутністю історичної відповідальності, не кажучи вже про історичну справедливість, яка зовсім не складала основу дискурсу. Загалом, можна впевнено стверджувати, що до середини 1970-их років формувався наратив, який репрезентував виключно позитивні аспекти національного минулого, де основу французького населення, як це характерно для переможців, становив один рух Опору, а режим Віші, і відповідальність за нього, ліквідовувалися з контексту.

Таким чином, перший етап, класифікований Г. Руссо як «Незавершена скорбота», цілком об'єктивно призвів до другого етапу, охарактеризованого істориком як «Витіснення» (1954-1971 роки). Як вже згадувалось вище, саме Ш. де Голль доклав величезну кількість зусиль до нівелювання пам'яті про режим Віші. Додатковим свідченням цього є відвідування ним міста Віші у 1959 році, де він висловився так: «Ми з'єднали порвану нитку історії, ми єдиний народ, які б перешкоди на виникали у нас на шляху, що б не трапилося, ми великий, єдиний,

неповторний французький народ. І я говорю це у Віші. Саме у Віші я хочу це промовити. На честь минулого. Хай живе Віші! Хай живе Франція! Хай живе Республіка» [60].

З іншого боку, було б некоректно не зазначити, що саме Ш. де Голль консолідував французьку націю після Другої світової війни. Звісно, що така меморіальна політика, позбавлена принципу несуперечності історичним реаліям, у повоєнному становищі була доцільна і відповідала потребам суспільних груп. Окрім цього, тривале витіснення може бути обґрунтованим тими ж причинами, що і тривале мовчання у НДР та ФРН, тобто негативними почуттями сорому, страху, приниження та вини. Ну і, очевидно, що витісненню найбільше посприяла діяльність політичної еліти, яка не вважала необхідним формування дискурсу щодо режиму Віші, а тому цілеспрямовано коригувала свою поведінку відповідно до поставлених цілей.

Як і будь-яка інша констатована міфами конструкція, наратив руху Опору зазнав деміфологізації. Насамперед, це було пов'язано, як і у ФРН, із категорією студентства. Студентський протестний рух відбувався у травні 1968 року. Але згодом до студентів доєдналися робітники і профсоюзні рухи, що було спричинено жорстокими діями французьких правоохоронних органів. Усе це призвело до того, що у французькій історії відбувся масштабний всезагальний страйк, який, викликавши економічну та політичну кризи, завдав нищівного удару авторитетності Ш. де Голля. Деміфологізація руху Опору була тісно пов'язана із студентськими кредо «КРБ (Компанія республіканської безпеки) – СС» і «Ми всі німецькі євреї». Гасло «Ми всі німецькі євреї» демонструвало солідарність з лідером студентських акцій Д. Кон-Бендітом, який був німцем єврейського походження. Окрім цього, саме Д. Кон-Бендіт слугував живим спомином про той колабораціоністський етап французької історії, який намагалися витіснити. На відміну від ФРН, у якій студентський рух отримав відгук на офіційному рівні, політична еліта Французької Республіки не змогла закрити потребу нового покоління у ефективній реалізації меморіальної політики. Це, очевидно, призвело до відставки актуальної політичної еліти, у тому числі Ш. де Голля, а також до глибших змін у французькому суспільстві. Такий етап (1971-1974-ті роки) історик Г. Руссо охарактеризував як «Розбите дзеркало».

На початку 1970-их років вийшов документальний фільм М. Офюльса «Печаль і жалість», тривалість якого складає чотири години. Сюжет присвячений співпраці французької влади і Німеччини упродовж Другої світової війни. Цей фільм руйнував уявлення про гомогенну Францію, об'єднану рухом Опору, і саме тому Ж. Помпиду заборонив його показ на державному

телебаченні (показ реалізувався на французькому телебаченні лише через 10 років). Директор державного телеканалу ОРТФ (Office de radiodiffusion-télévision française - Управління французького радіомовлення та телебачення) описав свою відмову від демонстрації цього фільму так: «Цей фільм руйнує міфи, яких французи потребують до сьогодні» [60]. Ж. Помпиду, окрім заборони фільму, відзначився також помилюванням у 1972 році П. Тув'є, колишнього керівника розвідувального управління колабораціоністських правоохоронних органів, що активно допомагали СС в депортаціях. Смерть П. Тув'є у 1996 році спричинила велику кількість співчуття, а на прощання зібралось більше 400 осіб. Дослідники додають, що лояльна реакція суспільства є наслідком численних спекуляцій у наративах руху Опору та режиму Віші. Якщо охарактеризувати Президента, то Ж. Помпиду, обґрунтовуючи свою діяльність, прагнув витіснити той період, коли «французи не любили один одного». Він також закликав французьке населення «забути про ці рани, які розділили французів, з поваги до Франції» [59].

Ще один Президент, який намагався звільнитися від минулого, був В. Жискар д'Естен. У 1975 році він відмінив святкування 8 травня (офіційна дата перемоги над ФРН), обґрунтувавши це тим, що такий крок є необхідним для відновлення дружніх відносин з Німеччиною. Окрім цього, у своєму новорічному зверненні у 1977 році В. Ж. д'Естен закликав французів не піддаватися «ревматичним болям історії». Також, варто висвітлити той факт, що під час режиму Віші батько та дядько д'Естена мали безпосередні контакти з Ф. Петеном. 11 листопада (день святкування завершення Першої світової війни) 1978 року д'Естен поклав вінок на могилу Ф. Петена, що було висвітлено як офіційне віддання честі усім французьким маршалам, які брали участь у війнах 1914-1918 і 1939-1945 років. Саме цей крок призвів до того, що Президент втратив свою популярність, а режим Віші став головною темою політичної опозиції. Окрім цього, ті, хто виражав свою неоднозначну позицію щодо Ф. Петена, практично одразу почали підозрюватись у зв'язках з колабораціоністським режимом. Не менш важливим є те, що у 1979 році було прийнято закон, який уможлиблював відкривання архівів, що сприяло активізації історичних досліджень режиму Віші. А в 1980 році у Парижі було створено Інститут сучасної історії. Французький історик Г. Руссо назвав цей четвертий етап (з 1974 року) «Одержимістю».

Ф. Міттеран, одразу після свого обрання у 1981 році, відмінив рішення В. Ж. д'Естена щодо святкування 8 травня. Історичні дослідження, присвячені колабораціоністському режиму, а також численні історико-політичні дискусії сприяли масовому сприйняттю суспільством судових процесів над зрадниками. У 1983 році у Південній Америці (Болівії) був

затриманий і депортований у Францію К. Барбі, а у 1987 році він був засуджений за катування та вбивства прибічників руху Опору й інші масові злочини. Вагомо додати, що весь судовий процес транслювався на телебаченні. Окрім цього, раніше помилуваний Ж. Помпиду П. Тув'є у 1994 році був засуджений до пожиттєвого ув'язнення за участь в катуванні євреїв. Також у 1981 році, з приходом до влади Ф. Міттерана, закінчилася політична кар'єра М. Папона, який підписав накази про арест і депортацію з регіона Бордо більше 1600 євреїв. У тому ж році внаслідок названих злочинів в Бордо почався перший судовий процес над М. Папоном. Також 13 липня 1990 року був прийнятий «закон Гайсо» проти расизму, антисемітизму і ксенофобії, який передбачав покарання за заперечення злочинів проти людяності, зокрема геноциду щодо євреїв, під час Другої світової війни.

Вагомо також зазначити, що французькі закони пам'яті вийшли на загальноєвропейський рівень, коли у 2007 році на нараді міністрів європейських країн обговорювалась пропозиція, яка передбачала, щоб в кожній країні ЄС заперечення злочинів проти людяності каралось аналогічно, як і у Франції, тобто позбавленням волі на строк від одного до трьох років. З огляду на виникнення такої загрози, у жовтні 2008 року французький історик П. Нора від імені об'єднання «За свободу історії» опублікував «Звернення з Блуа». Цей документ підписали європейські історики, а також його було надруковано у всіх вагомих західних газетах. Основа мета полягала в тому, щоб суспільство усвідомило, що політична еліта повинна турбуватися про колективну пам'ять, але не повинна інституціоналізувати її від імені держави шляхом правових актів. Також йшла мова про те, що у вільній державі жодна політична сила не може привласнювати собі право встановлювати історичну істину й обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання. Президент Національної асамблеї (нижньої палати парламенту) Франції Б. Акуайє у листопаді 2008 року своєю постановою заборонив приймати закони, схожі на попередні у Франції, а замість цього дозволив приймати резолюції, що не характеризуються юридичними наслідками.

Підсумовуючи етап правління Ф. Міттерана, можна стверджувати, що злочини періоду націонал-соціалізму зайняли центральне місце у колективній пам'яті цих років.

Варто зазначити, що найефективнішою була меморіальна політика саме Ж. Ширака, двадцять другого Президента Франції. Він був першим Президентом, який визнав колективну вину та колективну відповідальність усієї Французької Республіки за режим Віші. У своїй промові 16 липня 1995 року на честь жертв «Вель-Дів» (у цій облаві «Вель-Дів» з 16 по 17 липня 1942 року в Парижі було заарештовано близько 13 000 осіб, більшу третину з яких

становили невинні діти. Згодом майже усіх їх було вбито, а тих, хто вижив, налічувалось менше сотні. Інша назва цієї операції «Весняний вітер») Ж. Ширак закликав французів до покаяння, а також визнав відповідальність Франції за депортацію євреїв. Такий крок політичної еліти отримав величезне суспільне схвалення. Окрім цього, варто додати, що під час правління Ж. Ширака у 1998 році М. Папона було визнано винним у злочинах проти людяності і засуджено до десяти років в'язниці із втратою громадянських прав.

Варто ширше висвітлити життя М. Папона: у повоєнний період він замовчував своє минуле і будував кар'єру на державній службі. У 1958 році Ш. де Голль призначив його префектом поліції Парижа, а у 1961 році вручив йому орден Почесного легіону. У 1978 році М. Папон обійняв посаду міністра бюджету в уряді В. Ж. д'Естена. І лише у 1981 році, під час правління Ф. Міттерана, його кар'єра завершилась і розпочався судовий процес. Цей процес отримав суспільний резонанс, а тому Верховний суд зобов'язав телеканал «Історія» транслювати найважливіші епізоди. Зазначений канал демонстрував також судові процеси над К. Барбі і П. Тув'є, про яких зазначалось раніше.

Загалом, найяскравіше основну ціль меморіальної політики Ж. Ширака передає його ж висловлювання: «Велич країни полягає в тому, щоб приймати усю свою історію повністю. І з її героїчними сторінками, і з її тіньовими сторонами. Наша історія – це історія великої нації. Ми дивимось на неї з гордістю. І ми бачимо її такою, яка вона є» [59].

Основним опонентом Ж. Ширака згодом став Н. Саркозі, який хотів подолати «тенденцію до систематичного покаяння» і відновити досягнення руху Опору. Окрім цього, Н. Саркозі нерідко заявляв, що Францію не можна звинувачувати у співучасті в злочинах Другої світової війни, зокрема в Голокості. У травні 2007 року, ставши Президентом країни, він зобов'язав щорічно 22 жовтня у всіх середніх школах держави зачитувати лист 17-річного учасника руху Опору Гі Моке, розстріляного у 1941 році німецькими солдатами. А у лютому 2008 року Н. Саркозі зобов'язав кожного учня французької початкової школи знати ім'я та біографію хоча б однієї дитини, що загинула в Голокості, тобто пам'ятати щонайменше одну єврейську дитину з 11 000 депортованих під час Другої світової війни.

Це вмішання Президента у шкільні програми розколело суспільство на два боки: одні вважали, що необхідно захищатися від спроб нав'язати зверху історіографію, яку перетворюють у політичний інструмент; іншу позицію найповніше виразив член Французької академії М. Голло: «Після завершення періоду, що почався з Ж. Ширака 16 липня 1995 року щодо співучасті французької держави у переслідуванні євреїв, необхідно відновити

рівновагу... Ми не можемо залишити від цього часу лише Віші й виключити рух Опору. Франція була також і нацією Опору» [59].

Суттєва кількість дискусій навколо колабораціонізму і руху Опору завершилась тим, що у 2009 році Державна рада Франції юридично визнала вину французької держави за депортації під час Другої світової війни. У постанові йшлося про те, що відповідальність є очевидна, оскільки держава «без безпосереднього примусу з боку окупаційної влади дозволила або сприяла депортації з Франції осіб, які стали жертвами антисемітських переслідувань». У рішенні Державної ради також підкреслювалось, що Франція, «наскільки це можливо» і за розмірами «співмірними з іншими європейськими країнами», вже компенсувала нанесену шкоду жертвам концтаборів [60].

Окрім цього, 28 грудня 2015 року у Франції було спрощено доступ до архівів режиму Віші. Як наслідок, розсекречені документи стали відкритими для влади, дослідників і простих громадян.

З огляду на це, можна впевнено стверджувати, що Франція продемонструвала історичну відповідальність, що, як наслідок, відновило історичну справедливість. Ці процеси характеризують французьку меморіальну політику як конструктивну, оскільки демонструють, що наратив руху Опору не зайняв домінантне становище у середовищі Франції, хоча міг, адже численні спекуляції могли б підсилити схожий дискурс. З огляду на те, що цього не відбулося, це також демонструє, що Французька Республіка, як і Федеративна Республіка Німеччина, готова відповідати за власне минуле, не вдаючись до створення метанаративу, який замаскує колабораціоністський етап у національній історії.

3.3 Якісний порівняльний аналіз політики пам'яті Німеччини, Франції та України

Деталізована характеристика якісного порівняльного аналізу подана у третьому підрозділі другого розділу, дані щодо ФРН та Франції на сучасному етапі подано у першому і другому підрозділах третього розділу, а глибша інформація щодо України – у четвертому розділі.

Відповідно, для подальшого дослідження варто розділити першу умову (матеріальний добробут) на дві додаткові, оскільки існують і країни, які характеризуються надлишком матеріальних ресурсів (А), і країни, у яких принаймні забезпечуються базові потреби (F).

Окрім цього, необхідно також розділити третю умову (політичний режим). На нашу думку, доцільним буде поділ на такі складові: повноцінна демократія (С) і недосконала демократія (G).

Для ґрунтового осмислення у таблиці наводитиметься інформація не лише щодо Франції, Німеччини та України на сучасному етапі, а також і їхнє становище після Другої світової війни. До того ж, періодизація того чи іншого етапу країни залежатиме від якісних змін у меморіальній політиці.

Результати кодування інформації щодо НДР (1946-1990) обумовлені тим, що існувала соціалістична диктатура, однопартійний режим, утискалися громадянські права та політичні свободи, а вільні вибори були реалізовані лише у 1990 році. З огляду на це, жодної мови про безпечні умови не йшлося. В економічній сфері НДР хоч і була тією країною із соціалістичного табору, яка демонструвала високі економічні показники, однак рівень життя відносно ФРН для жителів Східної Німеччини поставав лише додатковою мотивацією для масштабного невдоволення. Зважаючи на суттєву небезпеку, очевидно, що жителі тогочасної НДР також не могли забезпечити собі базові потреби.

Інформація щодо УРСР (до 1991) аналогічна, як і у НДР. Тоталітарний режим, масові репресії і партійна диктатура обумовили небезпечні умови для існування. Дефіцит товарів і Голодомори детермінували показники щодо економічної сфери. Меморіальна політика характеризувалась деструктивним впливом, травмуючи суспільну свідомість українців.

Усі умови, окрім історичної відповідальності, щодо України обумовлені аналізом за тією ж схемою, що і аналіз політики пам'яті ФРН і Франції у першому і другому підрозділах третього розділу. Розгляд історичної відповідальності, зокрема за допомогою історичного методу в контексті опрацювання комуністичної спадщини, поданий у четвертому розділі. Отже, першою умовою (матеріальним добробутом) обумовлений розбір наступних показників: ВВП на душу населення, приріст ВВП на душу населення, «Індекс людського розвитку», «Індекс якості життя» та «Індекс економічної свободи».

Упродовж 2011-2020 років ВВП на душу населення України становив 3.240\$. Узагальнений показник приросту ВВП на душу населення України упродовж 2011-2020 років був 0.2%. Відповідно до цих показників, за типологізацією Світового банку, Україна репрезентує ту групу країн, яка характеризується середнім рівнем прибутку.

Для того, щоб усвідомити, чи забезпечені матеріальні потреби в українського населення, необхідно також проаналізувати «Індекс людського розвитку», який включає в себе очікувану тривалість життя, рівень грамотності населення і рівень життя. Упродовж 2010-2019 років ІЛР України становив 0.748. Згідно з даними ООН (0.700-0.799 – це високий рівень), Україна репрезентує досить високий рівень розвитку людського потенціалу.

Дослідження країн за допомогою «Індексу якості життя» здійснювалося лише у 2005 і 2013 роках. Україна у 2005 році отримала 5.032 балів, а у 2013 році – 4.98. Отже, для цієї країни характерним є показник у формі 5.01 балів. Відповідно до типологізації за цим показником (0-5.50 - низька якість життя), Україна уособлює низьку якість життя.

«Індекс економічної свободи», останній індекс, який аналізуватиметься в межах першої умови, включає наступні індикатори: свобода бізнесу, свобода торгівлі, податкова свобода, державні витрати, грошова свобода, свобода інвестицій, фінансова свобода, захист прав власності, свобода від корупції та захист трудових відносин. Упродовж 2012-2021 років показник України становить 49.9 балів, що, відповідно до типологізації (0-49.9 балів – деспотичні країни; 50-59.9 – країни, що є переважно невільні), характеризує Україну як деспотичну або переважно невільну країну (оскільки найбільший показник є зафіксованим у 2021 році у формі 56.2 балів).

Друга умова, безпека, вимірюватиметься за допомогою «Глобального індексу миру». Відповідно до методології цього індексу, чим нижчий бал, тим більше країна є безпечною для життя (оцінюється від 1 до 5). Упродовж 2010-2021 років для України притаманним є показник у формі 2.70, що репрезентує несприятливий рівень безпеки. У 2021 році найбільші показники України були зафіксовані в індикаторах: «відносини з сусідніми країнами» (5/5), «насильницькі демонстрації» (4.25/5).

Як вже неодноразово згадувалось, третя умова (політичний режим) оцінюватиметься за допомогою: проектів «Політія 4», «Політія 5» та «V-Dem», «Індексу якості демократії» та «Ефективності урядування».

Упродовж 2011-2020 років Україна, у межах «Індексу якості демократії», демонструвала показник у формі 5.76. Відповідно до типологізації, такі бали відповідають гібридному режиму (0-4 – це авторитарний режим; 4-6 – гібридний режим; 6-8 – недосконала демократія).

Очевидно, щоб усвідомити, чи є Україна хоча б недосконалою демократією, варто також проаналізувати інші показники. Проектом «Політія 4» упродовж 2010-2015 років Україна кожного року була оцінена в 4 бали. У проекті «Політія 5» (кінцевий термін дослідження – 2018 рік) стійкі позиції України у формі 4 балів не змінились. Отже, проекти «Політія 4» і «Політія 5» транслюють, що Україна – це відкрита анократія (-5-0 – закрита анократія; 1-5 – відкрита анократія; 6-9 – недосконала демократія).

У проекті «V-Dem» середнє арифметичне України упродовж 2011-2019 років становить 0.27 балів. Проект вимірюється від 0 до 1 бала, і чим ближче країна наближена до одиниці, тим більше вона репрезентує якісний демократичний режим. З огляду на це, можна також підтвердити, що Україна – це гібридний режим.

За індексом «Ефективності урядування» упродовж 2011-2020 років показник України становить 34.5 балів. Зазначений індекс вимірюється від 0 до 100 балів, і чим ближче до 100, тим вищий рівень ефективності. Отже, урядування в Україні не є надто ефективним.

Дані щодо ФРН (1949-1960 і 1960-1990) детерміновані гуманістичною Конституцією ФРН 1949 року (Основним законом), яка сприяла функціонуванню як ліберальної, так і виборчої демократії у Західній Німеччині. В економіці ФРН до середини 1950-их років, після певного сповільнення економічного зростання, спостерігався суттєвий підйом. Вже через 15 років після Другої світової війни ФРН зайняла перше місце в Європі за рівнем економічного розвитку. Дослідники зазначають, що економічній ефективності сприяло: по-перше, те, що Західна Німеччина історично була сформована як індустріальний центр країни, де зосереджувалися найбільш кваліфіковані кадри; по-друге, ФРН отримала матеріальну допомогу внаслідок плану Маршалла, програми економічної допомоги європейським державам для підтримки відновлення економіки після Другої світової війни; по-третє, ФРН підтримувала підприємницьку діяльність, зокрема середній та малий бізнес; по-четверте, досягнення науково-технічної революції впроваджувалися у всі сфери народного господарства; по-п'яте, біженці та переселенці з НДР, які слугували додатковим джерелом робочої сили, також посприяли економічному піднесенню Західної Німеччини. Однак про високий рівень безпеки, незважаючи на те, що відносно НДР Західна Німеччина репрезентувала більш сприятливі умови, все одно говорити не варто. Це твердження обумовлюється становищем ФРН на

міжнародній арені, суттєвим збільшенням переселенців і біженців з НДР, нестабільними настроями суспільства, а також націонал-соціалістичним минулим.

Інформація щодо Франції (1946-1968) обумовлена становищем Четвертої республіки і початковим етапом П'ятої. Відповідно, з огляду на політичну нестабільність Четвертої республіки, за період існування якої змінилась численна кількість урядів, не варто говорити про сприятливі і безпечні умови. Це висловлювання також підкріплюється французькими війнами в Індокитаї та Алжирі. Зважаючи на масштабні збройні конфлікти, Францію упродовж цього періоду також складно назвати повноцінною демократією. На початку 1950-их років загострилися відносини між Францією і протекторатами у Північній Африці – Тунісом і Марокко. Повоєнне становище і витрати на колоніальні війни зумовили труднощі у економічній сфері, однак Франція отримувала допомогу в межах плану Маршалла. У середині 1950-их років в економіці почався період піднесення, однак у кінці 1950-их років загострилася інфляція, а економіка Франції відставала від економічного становища ФРН й інших європейських країн. У 1960-их роках Ш. де Голль неодноразово зіштовхувався із замахами на вбивство, що також свідчить про відсутність безпеки. Окрім цього, незважаючи на те, що у 1960-их роках було досягнуто економічної стабільності, цей процес був припинений у зв'язку з кризою кінця 1960-их років. Свідченням цього стали студентський протестний рух у травні 1968 року, невдоволення суспільством щодо економічного і соціального становища, і, як наслідок, всезагальний страйк. Реакція поліції на виступи студентства дає об'єктивні підстави стверджувати, що Франція упродовж цього періоду не була ліберальною демократією.

Дані щодо 1968-1980 років обумовлені періодами правління Ж. Помпіду і В. Ж. д'Естена. Наприклад, за часів правління Ж. Помпіду було збалансовано економіку Франції, а темпи щорічного приросту ВВП склали 5.7%. Окрім цього, було вдосконалено становище країни після подій 1968 року. Незважаючи на те, що вже у 1974 році П'ята республіка знову потрапила у стан глибокої економічної кризи, внаслідок економічної політики В. Ж. д'Естена країна все-таки змогла зберегти високий рівень життя і стабільне місце у п'ятірці найбільш розвинених країн Заходу. Помітно зріс рівень безпеки. Однак, з огляду на те, що Ж. Помпіду встановлював заборони на демонстрацію фільму, який висвітлював режим Віпші, Францію все ще не можна охарактеризовувати як повноцінну демократію.

Отже, на основі таблиці Істин (див. Додатки) була складена формула, що включає в себе умови, характерні для країн із конструктивною меморіальною політикою. Із процедурою логічної мінімізації вона виглядає так:

$$E(1)=AFBCGD+AFBCGD+AFBCGD=ABCD.$$

Відповідно, для успішної меморіальної політики є необхідною наявність чотирьох умов, тобто матеріального надлишку, сприятливих умов безпеки, повноцінної демократії та усвідомлення історичної відповідальності.

Формула поєднань умов-результату для країн із неконструктивною меморіальною політикою виглядає так:

$$E(2)=AFbCGd+aFbcGd+AFBcGd+aFbcGd=FGd.$$

Отже, умови, які охарактеризовуватимуть те, що зміст меморіальної політики поки не руйнує суспільну свідомість містяться у більш-менш сприятливих формах існування: наявності змоги забезпечити базові суспільні потреби та електоральній демократії. Проте відсутність історичної відповідальності детермінує неконструктивний тип меморіальної політики, тобто такий тип, який недостатньо використовує можливості політики пам'яті. Вагомо, що на результат не впливає наявність чи відсутність безпеки. Ця проблематика детальніше розглядатиметься у четвертому розділі, в контексті функціонування меморіальної політики в умовах російсько-української війни.

Формула поєднань умов-результату для країн з деструктивною меморіальною політикою виглядає так:

$$E(3)=afbcgd+afbcgd=fbgd.$$

Отже, для деструктивної політики пам'яті є необхідною відсутність чотирьох умов, тобто відсутність забезпечення принаймні базових потреб, адекватних умов безпеки, недосконалої демократії, а також відсутність історичної відповідальності.

З огляду на те, що Франція і Німеччина характеризуються достатньо схожими показниками, уособлюють конструктивний тип меморіальної політики, а також можуть слугувати орієнтиром для України, необхідно простежити важливі риси політики пам'яті цих країн.

Виокремлюючи особливі риси меморіальної політики Франції та Німеччини, варто, насамперед, зауважити, що на сучасному етапі обидві країни характеризуються приблизно однаковим економічним становищем, політичним режимом та рівнем безпеки. Якісне функціонування усієї системи обумовлює і конструктивну реалізацію меморіальної політики, оскільки характерною рисою політики пам'яті є іманентність політичній системі та інструментальність, тобто узгодженість з іншими сферами державного управління.

Серед інших схожостей необхідно виокремити також те, що обидві країни продемонстрували усвідомлення історичної відповідальності. Незважаючи на те, що у Франції існував і рух Опору, відновлення справедливості у зв'язку з колабораціоністським періодом все-таки відбулося. Обидві країни у зв'язку з цим реалізовували важливі меморіальні акції, а також закріплювали свою позицію на інституційному рівні.

По-друге, спільною характеристикою для обох країн є те, що суттєву роль у трансформації і вдосконаленні політики пам'яті відіграло студентство. Саме зміна поколінь сприяла утвердженню нових поглядів на минуле і мотивувала до пошуку ефективних рішень.

Серед відмінностей варто висвітлити те, що усвідомлення історичної відповідальності у ФРН відбувалося набагато швидше, ніж у Франції. Якщо у Німеччині цей процес у 1960-их роках вже максимально реалізовувався, то у Франції у 1980-их роках все лише починалося.

Окрім цього, в обох країнах відрізнялися реакції на вимоги студентства. Якщо у ФРН політична еліта була готова почути і закрити потребу цієї суспільної групи, то у Франції все завершилося масштабним конфліктом студентів і поліції.

Ще один вагомий аспект, який відрізняє Німеччину від Франції, полягав у тому, що правляча еліта ФРН не намагалася суттєво вплинути на конструювання вигідного суспільного стану. Як це можна було спостерігати у Франції, під час правління Ш. де Голля, який виключно возвеличував французьку націю, Ж. Помпіду, що накладав заборони на висвітлення історичних реалій або Н. Саркозі, який втручався у світогляд молоді.

Останній момент, який варто зауважити, це те, що у Німеччині, на відміну від Франції, було вироблено більш доцільний підхід до меморіальної політики. Свідченням цього є те, що у Франції навіть на сучасному етапі існують два полярні дискурси. Перша позиція схожа до висловлювання Ф. Парлі: «Ми ніколи не повинні забувати про те, що Франція зрадила своїх власних дітей, своїх люблячих дітей, сповнених цінностей, на яких заснована Франція. Як ми могли так вчинити? Як можна бути вигнаним із країни, яка проголошує своїми цінностями свободу, рівність та братерство?» [56]. Категорично інша позиція може бути простежена у словах М. Ле Пен: «Я думаю, що Франція не несе відповідальність за «Вель-Дів». І в цій, і в іншій об'явах винними є ті, хто був тоді при владі, а це не Франція» [44].

Отже, достатньо очевидним є те, що обидві країни демонструють реалізацію конструктивної меморіальної політики, однак, якщо аналізувати в історичній ретроспективі, політика пам'яті ФРН все-таки ефективніше вирішила дилеми національного минулого. Достатньо важливо також зауважити, що всі показники Франції є дещо нижчими від показників

ФРН, а тому це ще раз підтверджує, що меморіальна політика є невід'ємною складовою усієї політичної системи і залежить від її процесів. З огляду на це, стають очевидними причини того, чому політика пам'яті Франції містить нижчу якість, ніж меморіальна політика Німеччини.

Очевидно, для України більш доцільним буде досвід Німеччини, оскільки основною метою для українського суспільства є не пасивне змирення з існуванням полярних дискурсів, як це спостерігається у Франції, а так зване осмислення сторінок минулого, як це було у Німеччині. Саме Німеччиною було висвітлено негативний наслідок диктатури і закріплення цієї позиції на інституційному рівні, що дало змогу витіснити спадщину минулого і замінити її демократичними перспективами. Варто додати, що в українській меморіальній політиці важливим є нівелювання розколу між Сходом і Заходом (орієнтиром також може слугувати об'єднання НДР і ФРН), опрацювання комуністичної спадщини і дерусифікація на усіх рівнях (у ФРН це політика «опрацювання» минулого), конструювання нової ідентичності і подальше вдосконалення меморіальної політики, зародження чого спостерігається в умовах російсько-української війни.

Висновок до 3 розділу

Отже, у 3 розділі було проаналізовано ФРН, Францію і Україну за усіма умовами. Аналіз показників надав об'єктивні підстави позиціонувати Німеччину як країну ліберальної демократії, що характеризується стійким матеріальним добробутом зі сприятливим рівнем безпеки.

Відповідно до четвертої умови, було проаналізовано меморіальну політику Німеччини в контексті подій Другої світової війни за допомогою історичного методу. Простеживши політику пам'яті від 1949 року у двох німецьких республіках, було з'ясовано, що НДР до 1980-их років була дистанційована від визнання історичної відповідальності, злочинів нацистського режиму, а також причетності до цих злочинів німецького населення. Її меморіальна політика характеризувалась історичним ізоляціонізмом, що супроводжувалось відмежуванням і від відповідальності за режим Третього Рейху, і від встановлення історичної справедливості. Однак кінець 1980-их років змусив НДР переоцінити сутнісне наповнення своєї політики пам'яті. На нашу думку, це пов'язано із наступними причинами: по-перше, довге мовчання могло бути наслідком достатньо негативних почуттів: сорому, провини і приниження; по-друге, концепт «історичної свідомості», як офіційний рівень конструювання колективної пам'яті, не створював жодного фундаменту для осмислення періоду націонал-соціалізму. Зміни в офіційному курсі НДР щодо меморіальної політики у 1990 році призвели до визнання історичної відповідальності, що, як наслідок, посприяло відновленню історичної справедливості, а тому меморіальна політика набрала ознак сприятливої.

У ФРН від 1949 року до 1960-их меморіальна політика також не була надто досконалою. На нашу думку, це можна обґрунтувати тими ж причинами, що були характерні і для НДР. З тією зміною, що замість «історичної свідомості», у ФРН був закон про амністію, а колишні нацисти швидко інтегрувалися в політичні інститути. З іншого боку, нефективність також була обумовлена низьким рівнем усвідомлення суспільством причетності їхніх близьких до злочинницьких реалій. Знову ж таки, очевидно, що на зниження усвідомленості впливали і бажання захистити себе від травми, і почуття сорому та вини. Ці причини, справді, здатні трансформуватися лише із приходом нового покоління, що і вилилося в студентський протестний рух, який зміг докорінно перелаштувати меморіальну політику, заклавши фундамент для якісних змін. Висвітлення незручних для тогочасного соціуму питань було офіційно підтримане верхівкою ФРН, про що свідчить колінопреклоніння канцлера В. Брандта і промова Федерального Президента Р. фон Вайцзекера. «Суперечка істориків» лише сприяла

критичному омисленню періоду націонал-соціалізму і демонструвала, що у середовищі ФРН інтелектуали готові розв'язувати історичні дилеми.

Об'єднання обох держав, політика «опрацювання минулого», тривала праця з приводу конструювання нової ідентичності, а також подальша демократизація вже нової Німеччини, призвели до утвердження чітко виробленої меморіальної політики, повноцінна реалізація якої дала змогу державі реабілітувати себе в очах міжнародної спільноти. З огляду на проведений аналіз, є усі підстави вважати меморіальну політику Федеративної Республіки Німеччини конструктивною.

Показники продемонстрували, що Франція характеризується високим рівнем матеріального добробуту, репрезентує сприятливий рівень безпеки і є країною повноцінної демократії.

З огляду на четверту умову, було проаналізовано французьку політику пам'яті в контексті подій Другої світової війни за допомогою історичного методу. Вагомо, що у меморіальній політиці Франції найбільше цікавило те, як формується повоєнний наратив однією із країн-переможців. З огляду на те, що Французька Республіка є країною, у якій національне минуле представлене як рухом Опору, так і режимом Віші, було важливо простежити, чи політична еліта демонструє взяття відповідальності не лише за суспільно схвалені епізоди війни.

У 3 розділі вдалося з'ясувати, що до 1970-их років дискурс формувався так, аби ліквідувати з контексту режим Віші і несприятливі для цілісної національної ідентичності картини минулого. У перші повоєнні десятиліття, зокрема внаслідок політики Ш. де Голля, конструювався наратив, сповнений різними міфами, а меморіальна політика була позбавлена принципу несуперечності історичним реаліям, хоча і відповідала потребам актуальних суспільних груп.

Особи, що скомпрометували себе колабораціонізмом, були не засуджені, а навіть, навпаки, отримали змогу інтегруватися у французьке суспільство і збудувати собі успішну кар'єру, у тому числі на державній службі. Єдиний конструктивний елемент меморіальної політики простежувався у цінностях студентства наприкінці 1960-их років, однак, на відміну від зворотного зв'язку у ФРН, реакція французької еліти бажала кращого.

Навіть 1970-ті роки не ознаменувалися різким відходом від попередніх традицій, а тому дії офіційного рівня досі відзначалися різними заборонами на впровадження в колективну пам'ять тих меморіальних акцій, які б висвітлювали реальне французьке минуле.

Лише у 1980-их роках простежуються якісні зміни у реалізації політики пам'яті. Нарешті, з'являються інституціоналізовані дії і засуджуються ті, хто заслуговує на покарання. Окрім цього, судові процеси починають транслюватися на державних телеканалах, що помітно впливає на вдосконалення меморіальної політики.

З приходом до влади Ж. Ширака, можна стверджувати, що політика пам'яті досягнула найвищого розвитку, оскільки вперше за всю французьку історію правляча еліта визнає відповідальність за режим Віші і вдається до публічного покаяння. Рішення Державної ради у 2009 році назавжди інституціоналізувало те, до чого у своїй діяльності закликав Ж. Ширак.

Завдяки ефективній політиці пам'яті Ж. Ширака і похідним процесам, сьогодні меморіальну політику Французької Республіки можна вважати збалансованою, адже вона містить наратив як про рух Опору, так і про режим Віші, що відображає справжнє минуле французького населення. Окрім цього, є усі підстави вважати французьку політику пам'яті конструктивною, оскільки пам'ять про несприятливе минуле дає змогу зробити фундаментальні висновки, а пам'ять про позитивне минуле досі мобілізує суспільство і возвеличує французьку націю на міжнародній арені.

У 3 розділі було складено таблицю Істин (див. Додатки), а також формули з процедурою логічної мінімізації. Усе це допомогло усвідомити, яка саме комбінація умов сприяє тому чи іншому типу меморіальної політики. Наприклад, для конструктивного типу характерним є поєднання матеріального надлишку, сприятливих умов безпеки, повноцінної демократії та усвідомлення історичної відповідальності. Для неконструктивного типу притаманним є відсутність історичної відповідальності, однак важливими є наявність неповноцінної демократії і змоги забезпечити базові потреби. Було виявлено, що тип меморіальної політики здатен змінюватися в умовах відсутності безпеки, і нерідко саме небезпека вдосконалює політику пам'яті, що можна простежити в українській меморіальній політиці за обставин російсько-української війни. А деструктивний тип детермінований відсутністю навіть недосконалої демократії, забезпечених базових потреб, історичної відповідальності та безпечних умов існування.

Окрім цього, було з'ясовано, що меморіальна політика Франції та Німеччини на сучасному етапі уособлює конструктивний тип політики пам'яті, тобто такий, який якісно реалізує усі функції пам'яті і сприяє побудові цілісної національної ідентичності. Також було обґрунтовано, що ефективна реалізація політики пам'яті залежить від усієї політичної системи, і важливими є економічні та соціальні складові.

Окрім цього, у 3 розділі було виокремлено схожі та відмінні риси у меморіальній політиці Франції та Німеччини. Серед схожостей було виділено, по-перше, усвідомлення історичної відповідальності, по-друге, студентство як основний фактор колективного переосмислення минулого. Серед відмінностей виокремлювалось: реакції на вимоги студентства, тривалість усвідомлення провини перед соціальними групами, одностороннє конструювання колективної пам'яті, полярність наративів і якість меморіальної політики.

Також було з'ясовано, що політика пам'яті Франції є менш ефективною відносно меморіальної політики ФРН. Це можна обґрунтувати тим, що німецька колективна пам'ять глибше відчувала і швидше усвідомлювала свою провину перед міжнародною спільнотою. Натомість у французькій колективній свідомості міцно вкорінилась думка про те, що наявність руху Опору нівелює наслідки за режим Віші. Деякі висловлювання містять твердження про те, що колабораціонізм був підтриманий набагато меншою кількістю осіб, ніж рух Опору. З іншого боку, наявність міфів також обумовлюється діяльністю політичної еліти, яка десятиліттями нав'язувала вигідний епізод. Саме тому у Французькій Республіці можна зустріти опозиційні наративи. Однак існування таких сюжетів не заперечує те, що колективне покаяння все одно закріплене на інституційному рівні, а історична справедливість давно відновлена.

З огляду на це, варто зазначити, що для України орієнтиром може слугувати досвід не Франції, у якій існує політика примирення між полярними наративами, а ФРН, у якій основна увага була зорієнтована на розрив із спадщиною минулого і конструювання нової національної ідентичності.

Аналізуючи показники України було виявлено, що ця країна характеризується середнім рівнем прибутку, репрезентує досить високий рівень розвитку людського потенціалу, однак уособлює низьку якість життя. Також показники характеризують Україну як економічно невільну країну з несприятливим рівнем безпеки. Україна – це гібридний режим, урядування є не надто ефективним. Однак спостерігаються суттєві зміцнення у напрямку до демократизації.

Аналізуючи умову історичної відповідальності (детальніше у 4 розділі), у якій до уваги бралися декомунізація й дерусифікація, було виявлено, що ці процеси розпочалися лише у 2015 році і досі не набули довершеного вигляду. Як сказав керівник польського Інституту національної пам'яті Є. Айслер: "Польща забарилися із люстрацією, а Україна - запізнилася" [24]. З огляду на те, що українська меморіальна політика не впливала деструктивно на суспільну свідомість, але і повноцінно не використовувала усі можливості, тип української політики пам'яті охарактеризовано неконструктивним. Цей висновок корелюється із

функціонуванням всієї української системи, ще раз демонструючи, що меморіальна політика, з огляду на узгодженість з іншими сферами державного управління, відображає стан політичної системи.

Розділ 4. Особливості формування меморіальної політики в Україні

4.1 Колективна пам'ять українців

Колективна пам'ять українців містить усю історію розвитку українського народу у тій чи іншій формі. З огляду на те, що це поняття є надто широким, вважаємо за доцільне простежити зміст колективної пам'яті виключно від часу існування УРСР до умов сьогодення.

Згадуючи УРСР варто виокремлювати найбільші колективні травми, в основі яких спогади про Голодомор, масові репресії і примусові виселення, Чорнобильську трагедію, знищення української ідентичності, зокрема української мови, української церкви, української інтелігенції.

Голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років, спричинені діями радянської верхівки, забрали життя мільйонів українців і спричинили значну колективну трагедію, надовго збережену у пам'яті українського народу. «Це було щось неможливе, щось страшне робилося. Масово помирали люди, цілими хатами, сім'ями помирали... То страшна була, дуже страшна картина...» [17].

У 21 столітті в незалежній Україні про Голодомор видано суттєву кількість книг, які зафіксують колективні спогади. Створено досить багато меморіальних акцій і процеси вшановування продовжуються. У деяких містах українці організують вечери пам'яті, зроблені із рецептів, які допомогли вижити під час Голодомору: суп з качанів, чай з гілок, млинці з тирси. Нерідко в Україні оприлюднюються записи очевидців геноциду, записані особистостями, які не побоялися фіксувати розповіді навіть тоді, коли тема Голодомору залишалася табуованою.

Доцільними виявились дії української влади: у 1998 році Л. Кучмою було видано Указ, яким запроваджувався День пам'яті жертв Голодоморів (щорічно вшановується в останню суботу листопада). У 2006 році, за часів правління В. Ющенка, Голодомор 1932-1933 років було визнано актом геноциду українців. А у 2010 році Київським судом було виокремлено винних в організації Голодомору 1932-1933 років. Голодомор 1932-1933 визнали геноцидом такі країни, як: США, Канада, Австралія, Латвія, Литва, Естонія, Польща, Угорщина, Грузія, Португалія, Еквадор, Колумбія, Мексика, Парагвай, Перу та Ватикан. Однак зазначена діяльність свідчить виключно про те, що колективна пам'ять і меморіальна політика офіційного рівня перебуває у двосторонньому зв'язку і детермінує одна одну.

Будь-яка колективна трагедія змушує правлячу верхівку відповідно реагувати і нерідко поштовхом для цього первинно стає неофіційний рівень існування колективної пам'яті. Цей

аргумент можна простежити в інциденті з блогерами у 2021 році. У День пам'яті жертв Голодомору, 27 листопада 2021 року, блогерами було влаштоване гучне святкування у Львівському Будинку вчених. Важливо, що світлини з місця події містили надпис російською мовою «Блогерская голодная туса» («Блогерська голодна вечірка»). Зневажлива поведінка блогерів призвела до обурення українського народу.

У мережі можна було зустріти наступні коментарі: «Ніколи не забуду, як бабця шанувала хліб і зі сльозами на очах згадувала ті часи. Голодомор – це найбільша трагедія української нації» [6]. Існування колективної пам'яті на неофіційному рівні змусило реагувати офіційний рівень. По-перше, це призвело до масового розриву відомих впливових брендів із блогерами. Наприклад, позиція METRO щодо описаного інциденту: «Вважаємо неприйнятним для себе продовжувати співпрацю з блогерами, поведінка та дії яких демонструють зневагу до трагічних подій української історії» [5]. По-друге, довелося пояснювати свою діяльність і керівництву Львівського Будинку вчених, як наслідок, приміщення було тимчасово зачинено. По-третє, це також посприяло винесенню судом штрафу для особи, що влаштувала вечірку у День пам'яті.

Окреслюючи детальніше колективну трагедію Голодомору, варто наголосити, що не усі країни світу визнали Голодомор 1932-1933 років геноцидом, отже, залишається проблема щодо цього на міжнародному рівні. Нерідко українські дослідники зазначають, що євреї змусили увесь світ трактувати Голокост (День пам'яті жертв Голокосту в Україні відзначається 29 вересня) як геноцид, але із трагедією Голодомору цього поки не спостерігається. Однак для того, щоб українське суспільство зцілилося від колективної травми, первинно необхідно, аби інші країни цю травму визнали. Не менш важливим є і те, що російська влада досить довго становила перешкоду, викривлюючи реальність і подаючи інформацію про Голодомор українців у світлі дезінформації. Очікувати чогось іншого від країни, у якій все ще існує культ Сталіна і схожий дискурс зазнає лише продуктивного закріплення у російському суспільстві, поки не варто.

У 2021 році прем'єр-міністр Канади Дж. Трюдо висловив, що: «Організований Сталіним Голодомор мав на меті встановити повний контроль над Україною, зламати волю людей і стерти їхню ідентичність, проте мужні та сильні українці вистояли» [7]. Незважаючи на те, що українці вистояли, у покоління, яке пережило Голодомор, сформувались глибинні колективні травми. Особи, що бачили смерть і голод, характеризувались зміною поведінки: українці стали інертними, покірними, з домінуванням страху, тривоги, бажанням вижити і зберегти власний рід будь-якою ціною. Окрім цього, з'явилася тотальна недовіра до влади, підозрілість один до

одного та невпененість щодо майбутнього. Наслідком Голодомору для багатьох родин стало виховання своїх нащадків крізь призму настанов: як залишатися обережним, як зберегти продукти, кому варто довіряти, як не хвалитись надмірно своїм добробутом.

Досліджуючи колективну пам'ять про масові репресії, варто зазначити, що указом В. Ющенко скорботним днем для вшанування пам'яті жертв політичних репресій було визначено третю неділю травня. Необхідно наголосити, що все ще неможливо встановити точну кількість жертв, яка постраждала від тоталітарного режиму. Відомо, що масового злочину зазнали докорінно усі верстви українського населення: як українська інтелігенція (наукові кола, творча еліта: письменники, митці), так і селяни, робітники. З огляду на те, що вибірка була надзвичайно розгалужена, ця масштабна колективна трагедія охопила чи не кожную українську родину. Одні українці були миттєво розстріляні, іншим довелося проходити катування, заслання, табори, в'язниці.

Як наслідок, в Україні було ліквідовано політичну, наукову і творчу еліту, традиційні цінності були зруйновані, відбувалася денаціоналізація, а тотальна небезпека складала підґрунтя для колективної травми. Основні цілі радянської верхівки, зокрема ідеологічна і партійна лояльність, покірність вождю, легітимність терору, були досягнутими. Партійне керівництво ретельно намагалося замаскувати сліди цих злочинів, а відсутність розриву України з комуністичною спадщиною у перші декади незалежності детермінувало те, що засудження комуністичного тоталітарного режиму відбулося аж у 2015 році.

Лише у 2018-2019 роках процес реабілітації жертв політичних репресій набув сформованого вигляду, досить доцільним також стало створення системи пошуку інформації про репресованих осіб. До цих років радянські політичні в'язні та дисиденти, тобто цвіт української нації, юридично трактувалися злочинцями, і, незважаючи на те, що 2018 рік став переломним у такій позиції, досить багато осіб отримали реабілітацію лише помертно. Не менш важливим є і те, що матеріальна компенсація для зазначеної категорії осіб є або надто мізерною, або містить суттєві перешкоди на шляху до отримання.

Неефективність української влади у меморіальній політиці ще більше посилювала розрив між офіційним та неофіційним рівнем існування колективної пам'яті, а тяглість процесів детермінувала крах легітимності. Як наслідок, колективна травма набула перманентних ознак і українське суспільство перебувало у стані глибокого відчаю.

Ще однією колективною трагедією стала Чорнобильська катастрофа, пам'ять про жертв якої вшановують 26 квітня (започатковано за часів правління Л. Кучми). Зі спогадів очевидців:

«Трагічним було прощання з домашніми тваринами: котами, собаками. Кицьки, витягнувши хвости, заглядали в очі людям, нявчали, собаки вили, прориваючись до автобусів. Але брати тварин категорично заборонялося. В них була дуже радіоактивна шерсть» [26].

Відверта брехня, замовчування і викривлення реальності у діяльності радянського керівництва призвело до жорстоких наслідків для українського населення. Евакуація найближчих осіб до ЧАЕС відбулася лише через 36 годин із запевненням соціуму, що за 3 дні існуватиме змога повернутися назад. Евакуація із 30-кілометрової зони до ЧАЕС проводилася аж на шостий день після трагедії, а офіційне оголошення, яке не характеризувалося вичерпною інформативністю, оприлюднилося лише на дев'ятий. Суспільство, окрім відсутності важливої для життя правди, не отримало також і достатньої допомоги. А ліквідатори, не володіючи знанням про наслідки катастрофи, ризикували собою. Ось спогади одного з них: "Дуже образливо, що коли треба було, як країна сказала, партія, країна сказала "треба" – ми майже всі пішли, бо ж треба було. Дуже багато людей повмирало, я похоронив майже всіх побратимів, з якими я відбував вахту. Мало хто залишився" [25].

Згадуючи колективні травми щодо знищення української ідентичності в СРСР, варто говорити про те, що це призвело до нав'язаного комплексу меншовартості в українського суспільства, до відчуття неповноцінності, а також до збереження почуття віктимності. Продукування численних міфів, спотворення національних сюжетів, підміна об'єктивних реалій сфабрикованими дослідженнями радянських істориків, а також терор по відношенню до усіх, хто захищає українську ідентичність і оголошення їх «ворогами народу», призвело до суттєвої русифікації. Центральну роль у цьому зіграв сконструйований російськими елітами міф про так званого «старшого брата».

Міф про братські народи росіян та українців сягає часів Російської імперії, в дискурсі якої панувало поняття «офіційної народності», що передбачало існування єдиного слов'яно-російського народу, який містить різні етнічні корені. Український народ у конструюванні такої реальності вперше подавався як братній народ із характерною назвою «малороси», що детермінувало нижчу позицію у відносинах субординації. Незважаючи на те, що науковцями тієї епохи продукувались численні історичні дослідження, які у статус «молодшого брата» ставили «великоросів», тобто росіян, а також аналізувався генезис російського народу, основу якого, насправді, складають угро-фінські племена, політичною елітою це було проігноровано, оскільки це не відповідало загальноімперським амбіціям.

Подальший розвиток зазначеної риторики остаточно закріпився в період існування СРСР, характерною особливістю для якого була актуалізація імперського дискурсу. У 1930-их роках концепт «дружби народів» й інтернаціоналізм були витіснені ідеєю месіанства росіян. Продукувався метанаратив, де первинна роль і усі привілеї закріплювались за російським народом. Відповідно, саме такий дискурс став панівним, фігуруючи як офіційний політичний курс Й. Сталіна. Наприкінці 1930-их років пріоритет російського народу відображався у назвах «перший серед рівних», «великий російський народ». Очевидно, що російська ідентичність з характерними ознаками перманентно нав'язувалась, нівелюючи усю самотність інших націй СРСР, зокрема й української. Росіяни поставали як рятівники для інших народів, що втомились від іноземного гніту, а російська приналежність гарантувала безпечні і комфортні умови для існування.

Це підтверджується текстом державного гімну УРСР з 1949 року по 1991 рік, у якому написані наступні слова: «...Нам завжди у битвах за долю народу був другом і братом російський народ» [2]. Отже, штучно створений пріоритет російського народу, згадка про якого опинилася навіть у рядках гімну УРСР, складав ядро глобального метанаративу, що остаточно закріплювало міф про братські народи, де українці перебувають на позиціях «молодшого брата».

Серед каналів поширення цього міфу в СРСР можна виокремити пропагандистські плакати, сфальсифіковані історичні дослідження, а також різноманітні продукти культури.

Говорячи про історичні дослідження, варто згадати «Тезиси ЦК КПРС про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654–1954 років)». Очевидно, що у цьому тексті заперечується суб'єктність української нації, історична ретроспектива є надмірно викривленою, а реальність конструюється так, що Росія знову ж таки постає у ролі «старшого брата». Риторика «возз'єднання» і цілеспрямовано сформовані дихотомії створили основу для закріплення міфу про братні народи у сприйнятті мас. Достатньо навести одну цитату: «...Але вони [українці і росіяни] постійно тяжіли один до одного і вели боротьбу за об'єднання своїх земель в єдиній Російській державі, створеній російським народом у тривалій і самовідданій боротьбі проти іноземних загарбників...» [34]. Не менш важливу роль зіграли радянські плакати із зображенням українських та російських дружніх «сестер» та «братів».

З-поміж продуктів культури варто згадати кінострічки, які зображають українську ідентичність примітивною, селянською, із низьким рівнем освіченості, формуючи у суспільстві

образ типового «малороса», для якого єдиний вихід – перебувати під протекціонізмом «старшого брата».

На емпіричному рівні простір для маневрів і маніпуляції суспільною свідомістю створює тривале підпорядкування України Російській імперії у різних формах, яке можна припідносити як дбайливе піклування «старшого брата» про «молодшого». Для того, щоб закріпити архетип постійно формується дихотомія «ми (українці й росіяни) - ворог». Упродовж історії ворогами ставали литовські феодалі, польська шляхта, церква, татари, поляки. Якщо не знаходилась зовнішня загроза, обов'язково знаходилась внутрішня: українські феодалі, гетьмани-колаборанти, буржуазні націоналісти, неонацисти-бандерівці.

Основним джерелом для існування цього міфу слугує фальсифікація історії, де Київська Русь і багатівікова спадщина України крадеться російськими істориками. Додатковим джерелом існування є тривале конструювання сфабрикованої реальності, а також її нав'язування суспільству шляхом пропаганди або терору. Окрім цього, варто виокремлювати забуття опозиційного дискурсу, яке підтримується будь-якими способами, що дає змогу міфу про братські народи, який є елементом гегемоністського російського дискурсу, зайняти домінантне становище.

У пострадянську епоху міф про братські народи зазнав часткової деконструкції, однак не втратив своєї актуальності. На сьогодні, ми можемо спостерігати, як в російському суспільстві, навіть в умовах російсько-української війни, формується дихотомія «українці-бандерівці», що лише підтверджує наявність міфу про братські народи, оскільки ірраціонально вважається, що категорія українців – це все ще малороси, а категорія бандерівців – це ті, хто перешкоджає «довгоочікуваному возз'єднанню з Росією». Окрім цього, категорії українців, як і раніше, пропонується роль «молодшого брата», що супроводжується «допомогою старшого брата». Тобто знаходиться внутрішня загроза, актуалізуються архетипи і все ще працює цей міф. У 21 столітті міф про братські народи і його новітні модифікації зазвичай поширюються через російські засоби масової інформації, зокрема шляхом преси, телебачення та інтернет-мережі.

Як наслідок, панування зазначеного міфу у російському дискурсі призвело до глибинних проблем в українському суспільстві. Серед найбільш вагомих необхідно виокремлювати наступні: в Україні продовжує зберігатись зорієнтованість на російську ідентичність. Очевидно, як вже доводилось вище, це детермінується нав'язаною століттями установкою, що приналежність до росіян може гарантувати безпечні умови для існування. Присутність

русифікації згубно впливає на українську ідентичність, а також створює підґрунтя для виправдання міфу про братські народи.

Окрім цього, зрусифікованість проявляється і в політичній площині, оскільки частина українського електорату характеризується проросійськими поглядами, що підриває національну ідею і спрямовує загальнонаціональний політичний курс у недоцільну сторону. Аналогічний наслідок простежується і в умовах російсько-української війни, коли українське суспільство зіштовхнулось із внутрішніми колаборантами, зорієнтованими на «возз'єднання з Росією».

Суттєвою колективною травмою стала Революція Гідності. Внаслідок подій цих років, відповідно до Указу П. Порошенка, День Героїв Небесної Сотні вшановується 20 лютого. З 2014 року спогади про Революцію Гідності закарбовуються у меморіальних акціях, різноманітних текстах, світлинах, відеострічках. У 2015 році було створено «Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції гідності», функціонування якого підпорядковується Українському інституту національної пам'яті.

Революція Гідності, з одного боку, є величезним надбанням для українського народу, оскільки докорінно руйнувала міф про всякий «братній зв'язок» із Росією, слугувала так званою «точкою біфуркації», після якої хід подій набув іншого геополітичного змісту. Мужність і відвага українців, боротьба за демократичні цінності і свободу, детермінували розрив із будь-якою колоніальною спадщиною. Однак сотні смертей, війна на Донбасі і подальша окупація Криму, призвели до віктимізації українського суспільства. А війни пам'ятей, пропагандистські методи Російської Федерації, інформаційна війна і значна полярність наративів детермінували в суспільній свідомості когнітивний дисонанс.

Суттєвішою колективною травмою стала російсько-українська повномасштабна війна 2022 року. Важливо наголосити, що в окупованих російськими військами територіях українцям довелось ще раз пережити голод і насильство. Трагічним також є той факт, що у 2022 році історія техногенної катастрофи на ЧАЕС ледь не повторилася внаслідок діяльності російських військ на території України. До того ж, під загрозою опинилась не лише ЧАЕС, а й ЗАЕС.

Для українського народу, в основі колективної пам'яті якого існує Чорнобильська трагедія, Голодомори і репресії, ці епізоди слугують так званим «тригером» для суспільної свідомості, тобто це провокує не лише проживання нової травми, а й повторне усвідомлення раніше прожитої колективної травми, що призводить до ще глибшої віктимізації населення. Окрім цього, війна дестабілізувала колективну психіку, для якої тепер характерним є стан

дезорієнтованості, невідомості, емоційних коливань і небезпеки, оскільки все ще залишається відкритим питання, скільки часу українцям доведеться перебувати в нових реаліях.

З іншого боку, об'єктивним також є те, що в умовах війни спостерігається підвищений рівень змобілізованості і згуртованості суспільства, ліквідується раніше створений штучний розрив між Сходом і Заходом України, остаточно знищується будь-який міф, сконструйований раніше російськими пропагандистами, внаслідок чого нівелюється когнітивний дисонанс у суспільній свідомості, оскільки у будь-яких війнах пам'яті виграшну позицію займає виключно Україна.

Досить важливим також є те, що в умовах війни центральне місце зайняло осмислення української ідентичності, спостерігається підвищене тяжіння до української мови, українських символів і трансляції національної самобутності. Загроза зникнення суб'єктності змусила український народ переосмислити усю українську спадщину, внаслідок чого меморіальна політика зайняла домінуюче становище у суспільній свідомості.

Це підтверджує закономірність існування колективної пам'яті, оскільки пам'ять, як відомо, характеризується вибірковістю спогадів, а чим більше спогад містить емоційно-ціннісний компонент, тим вища ймовірність його збереження. З огляду на те, що українська свідомість на сучасному етапі емоційно перенасичена, фіксується значне підвищення формування політики пам'яті на неофіційному рівні існування колективної пам'яті. Стихійно знизу за допомогою неформальних інститутів і внаслідок міжособистісної взаємодії українцями транслуються нові вимоги до меморіальної політики. Це часто можна простежити шляхом аналізу нових міфів, легенд, актуалізованих архетипів, чуток чи жартів, реалізованих у мемах і поширених в мережі. Зазначеними діями українське суспільство реалізовує важливі функції колективних спогадів, тобто зберігає самобутність і підтримує ідентичність з метою консолідації нації.

Як наслідок, меморіальна політика офіційного рівня характеризується значною дерусифікацією, розбудовою національного іміджу і возвеличенням українського народу. Зважаючи на це, можна впевнено стверджувати, що меморіальна політика України на офіційному рівні незабаром характеризуватиметься ще більш гострим піднесенням, а важливі меморіальні процеси, реалізовані за допомогою формальних інститутів, носитимуть системний характер. Необхідно також додати, що міжнародне визнання колективної травми українців в умовах російсько-української повномасштабної війни 2022 року сприятливо впливає на можливість зцілення травми і змогу розділити гострий національний біль.

4.2 Формування меморіальної політики Президентами України

На офіційному рівні в Україні політика пам'яті реалізовувалась досить неоднозначно. У перші роки незалежності спостерігалось підвищення національної свідомості й перехід на новий суспільний розвиток, що пов'язано зі здобуттям незалежності та зміною політичного режиму в напрямку демократизації. Ці трансформації обумовили і процес українізації, і творення нових місць пам'яті, і впровадження національної символіки. Однак розглядати меморіальну політику цих років як доконаний процес зовсім не варто, адже її неефективність й недоліки, на жаль, перекривали будь-які переваги. Як зазначають дослідники, це була радше реакція ситуативного характеру у зв'язку із відокремленням від СРСР.

Діяльність першого Президента України ознаменувалась зародженням процесів націоналізації. Л. Кравчук, у минулому завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ, обійнявши вагому посаду в Україні, не так активно творив українську меморіальну політику, як швидше знайшов зручний спосіб легітимації владних інтересів. Адаптивність до нових реалій, зокрема до незалежної України, змусила Л. Кравчука опиратися на конструкти, що відтворюють функціонування міфу про відродження української нації. Незважаючи на це, його дії на посаді Президента започаткували низку важливих меморіальних акцій, що узгоджувались із колективною пам'яттю неофіційного рівня. У 1990-их роках Л. Кравчук на державному рівні долучився до вшановування шістдесятої річниці Голодомору. Окрім цього, він брав участь у міжнародних наукових конференціях щодо причин і наслідків цієї колективної трагедії, що дало змогу конструювати дискурс у руслі відновлення історичної справедливості, відповідальності та правди.

За правління Л. Кравчука був започаткований політичний ритуал надання державних символів УНР, що на семіотичному рівні означало правонаступність УНР і незалежної України. Окрім цього, в Україні закріпилися фундаментальні державні символи, державний прапор, гімн та герб, генезис яких сягає давніх історичних традицій.

Варто наголосити, що саме під час президентства Л. Кравчука на офіційному рівні був започаткований процес видання багатотомної праці «Історія українського народу». Однак, з огляду на економічну кризу, це не було реалізовано.

Не менш важливими є й те, що саме Л. Кравчук започаткував меморіальні акції, які вшановували трагедію депортації кримських татар. 1994 року Указом Президента було встановлено, що 18 травня – це День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. Окрім цього, за часів Л. Кравчука було започатковано проект «Реабілітовані історією»,

об'єктом якого були жертви політичних репресій в УРСР. Однак, як зазначалось раніше, процес реабілітації цих осіб, насправді, набув довершеної форми лише у 2018-2019 роках.

Охарактеризовуючи діяльність першого Президента, важливо сказати, що під час каденції Л. Кравчука зі шкільних підручників з історії вилучалася радянська модель меморіальної політики, зокрема було ліквідовано термін «Велика вітчизняна війна», рівноцінно засуджувались злочини комуністичного і нацистського режимів, додалися історичні факти про Голодомори, а також про боротьбу Організації українських націоналістів і Української повстанської армії.

Нерідко Л. Кравчук висловлював, що українська меморіальна політика повинна враховувати регіональні особливості й розвиток тих чи інших етносів. Перший Президент України категорично засуджував деструктивні методи у політиці пам'яті і зневагу до чужої політики. «...бо йдеться про людські почуття, національну гордість, національних героїв, релігійні переконання, любов до рідної мови, пісні, музики, традицій. Тут потрібне велике терпіння, висока політична культура, вміння слухати опонентів і поважно, спокійно реагувати на іншу думку чи позицію. Будь-які дії, що роз'єднують людей неприпустимі, як і неприпустимі авторитаризм, «вождизм», силове, агресивне нав'язування...» [18].

Така позиція детермінувала дистанціювання Л. Кравчука від контраверсійних питань українського минулого і не сприяла виробленню однозначного курсу, оскільки центральною ідеєю у світогляді першого Президента була думка, що «...в Україні є чимало людей, які жили в СРСР, є етнічні росіяни, інші національності і для них національні цінності, символи сучасної України не є своїми рідними, а тому їх погляди, позиції, думки слід враховувати» [18]. Наслідком зазначеної політики стало те, що національні інтереси не склали першооснову української політики пам'яті. Однак, незважаючи на це, діяльність Л. Кравчука все одно заклала фундамент для подальшого вдосконалення меморіальної політики.

Діяльність другого Президента України Л. Кучми характеризується суперечливим становищем, оскільки, з одного боку, можна говорити про подальший розвиток тих процесів, базу для яких заклав Л. Кравчук, з іншого боку, спостерігалася актуалізація радянського дискурсу і меморіальних практик, які були зорієнтовані на відновлення зв'язку із колишнім СРСР та уособлювали проросійський характер.

Однак, незважаючи на створення українсько-російської історичної комісії і зорієнтованість на опрацювання об'єднаного минулого, Л. Кравчук цілком індиферентно поставився до спротиву російських дипломатів щодо визнання Голодомору 1932-1933 року

геноцидом українського народу. Окрім цього, Л. Кучма видав працю із назвою «Україна – це не Росія».

За президентства Л. Кучми, як зазначалось раніше, було видано Указ про День пам'яті жертв Голодомору. Окрім цього, зафункціонувала національна валюта, було затверджено День українського козацтва і створено українсько-польську історичну комісію.

Однак, діяльність Л. Кучми також ознаменувалась виданням указів, що вшановували події з контексту СРСР, зокрема відзначення річниць «Великої вітчизняної війни», запровадження Дня захисника Вітчизни з радянською датою, святкування подій, започаткованих в УРСР.

Загалом, Л. Кучма, аналогічно як і Л. Кравчук, уникав суперечливих епізодів української спадщини, а бінарність меморіальної політики не сприяла значній реалізації національних інтересів. Недостатня діяльність у цій сфері поглиблювала розрив між офіційним і неофіційним рівнем існування колективної пам'яті, оскільки бажання задовільнити усі соціальні групи, як наслідок, не призвело до задоволення хоча б однієї. Насадження радянських елементів в меморіальну політику незалежної України гальмувало адаптацію до нових реалій і суперечило розбудові національної ідентичності. Окрім цього, це сприяло травматизації суспільства, оскільки, замість об'єктивного засудження комуністичного злочинного режиму на державному рівні, українці отримали ностальгію за СРСР.

Докорінно іншою була політика пам'яті В. Ющенка. Лише за його президентства меморіальна політика України досягнула безпрецедентного масштабу. Нарешті, спостерігалася активна діяльність за допомогою підтримки формальних інститутів і, що не менш важливо, це супроводжувалось системним характером. Щонайменше, ця політика пам'яті була доцільною для українського суспільства, щонайбільше, значно ефективніша у порівнянні з його попередниками. Діяльність В. Ющенка започаткувала інституціоналізацію політики пам'яті, і саме завдяки йому меморіальна політика стає повноцінною складовою загальнодержавного курсу. Беручи до уваги досвід інших країн, ним було ініційовано створення Українського інституту національної пам'яті. Окрім цього, за правління В. Ющенка було вперше прийнято закон у сфері політики пам'яті, яким встановлювалося державне право регулювати колективну думку щодо колективної пам'яті.

Окрім цього, можна виділити в політиці пам'яті В. Ющенка проукраїнський характер, актуалізацію наративів української історії, символічні рішення на користь суспільства й комеморативні акції, найбільша кількість яких була присвячена вшануванню жертв Голодомору, й інтерпретація цієї трагедії набула довершеного вигляду саме за часів В.

Ющенко. Третім Президентом України активно створювалися нові місця пам'яті і рішуче конструювалися колективні спогади на користь доцільної національної ідентичності. Діяльність В. Ющенко вперше дає змогу говорити про зародження декомунізації в Україні, оскільки ним започатковані спроби знищити той символічний простір, який пов'язаний зі злочинним радянським режимом. Зрештою, саме за каденції В. Ющенко Голодомор 1932-1933 років було визнано геноцидом на міжнародному рівні, а постаті українських націоналістів (Р. Шухевич, С. Бандера) отримали заслужений героїчний статус.

Однак, незважаючи на все це, суттєвим недоліком у діяльності В. Ющенко була надмірна віктимізація колективної пам'яті. Окрім цього, його меморіальна політика все одно не дозволила остаточно розірвати зв'язки зі спадщиною СРСР і процес декомунізації не зазнав доконаної форми. Варто також говорити про те, що за часів В. Ющенко піднесення українських історичних постатей (українських націоналістів) до належного рівня сприяло розгортанню конфлікту на міжнародному рівні, що, як наслідок, активізувало війни пам'ятей. Незважаючи на це, В. Ющенко здійснив чимало у побудові національної ідентичності, піднесенні історичного нарративу і конструюванні колективних спогадів. Щонайменше, свого потрібного забуття отримали радянські дискурсивні аспекти.

Натомість каденція В. Януковича знівельовувала все те, що створював В. Ющенко. Якщо коротко, діяльність В. Януковича можна замінити поняттям «антиполітика пам'яті». Зміст роботи В. Януковича характеризувався якщо не дистанціюванням від суспільно-важливих тем у сфері меморіальної політики, то реалізацією таких дій, які є надзвичайно недоцільними для національної ідентичності. Зокрема, це можна простежити у запереченні ним Голодомору 1932-1933 років як геноциду українського народу.

Зазначена позиція була необхідною В. Януковичу, оскільки демонструвала його проросійський вектор і давала змогу налагодити співпрацю із Російською Федерацією. У такому ж контексті вибудовувалась уся меморіальна політика В. Януковича, наприклад, зневажливе ставлення до об'єктивних нарративів української історії й активізація радянського дискурсу, зокрема вшановування різних дат, причетних до події «Великої вітчизняної війни». Окрім цього, дослідники зазначають, що під час політики пам'яті В. Януковича активізувалось явище «війни символів». Відповідно колективної пам'яті неофіційного рівня на актуальні події, спричинені каденцією В. Януковича, була Революція Гідності. У цих процесах можна простежити суттєву вагомість колективної пам'яті, оскільки саме вона здатна детермінувати суспільно важливі події й обумовити трансформації задля своєї користі. Після активних

протестів й рішучої боротьби відбулася активізація меморіальної політики й офіційний рівень колективної пам'яті, нарешті, усвідомив вагомість цієї складової.

Як наслідок, за каденції П. Порошенка, розпочавшись стихійно, процес декомунізації почав інституціоналізуватись. Започатковано зникнення символів СРСР, термін «Велика вітчизняна війна» витіснився доцільним терміном «нацизм у Другій світовій війні», який підкреслював негативну конотацію щодо названих подій і засуджував тоталітарний режим. Окрім цього, започаткований Л. Кучмою День захисника Вітчизни 23 лютого змінився на 14 жовтня, внаслідок чого актуалізувався наратив козацтва і УПА.

Меморіальну політику П. Порошенка, загалом, можна охарактеризувати як таку, що відповідає на актуальні вимоги суспільства. Ним, зважаючи на політичні обставини, була обрана та модель, яка найбільше активізує консолідаційний потенціал нації. За каденції П. Порошенка було видано чимало «меморіальних» законів, зокрема важливі закони «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті».

Окрім цього, п'ятим Президентом України створювались меморіальні акції як з нагоди вшанування давніх історичних явищ, так і тих явищ, що відбулися вже в незалежній Україні. Вагомо, що закарбовувалися спогади про перебіг подій і героїв Революції Гідності.

Можна стверджувати, що П. Порошенко реалізовував ті цілі, які ставив перед собою ще В. Ющенко. Це цілком очевидно, оскільки лише такий підхід гармонійно поєднувався із функціонуванням колективної пам'яті на неофіційному рівні.

Шостий Президент України, В. Зеленський, активно продовжує меморіальну політику тих попередників, які були зорієнтовані на конструювання національної ідентичності. Зокрема, продовжуються процеси декомунізації. Ще під час виборчої кампанії В. Зеленський висловив свою позицію: "У цілому, я нормально ставлюсь до декомунізації" [10]. А у 2022 році ним було схвалено закон «Про дерадянізацію законодавства України». В одному з інтерв'ю шостий Президент України продемонстрував власне відношення до героїчних історичних постатей: «Степан Бандера - герой для частини українців... Це один з тих людей, які захищали свободу України» [10].

У 2021 році суттєвого обурення отримало новорічне привітання В. Зеленського із наступними словами: «Де неважливо, як названа вулиця...», «Де немає різниці, біля якого ти

чекаєш пам'ятника...» [21]. Риторика «какая разница» («яка різниця») нищівно критикувалась українським народом. Центральне місце у цьому конфлікті зайняв аргумент, що важливими є питання мови, культури, історії, українських нарративів і усіх аспектів, які створюють підґрунтя для національної ідентичності.

Незважаючи на невдале формування дискурсу, варто зазначити, що меморіальна політика шостого Президента України характеризувалась спробою об'єднати усіх українців і знівелювати штучно утворений розкол між Сходом та Заходом. Це чи не вперше спостерігається за часів незалежної України, оскільки Президенти зазвичай визначалися із регіональним курсом, вдовільняючи вузькогрупові владні інтереси і не беручи до уваги несприятливі наслідки для колективної свідомості українців.

В умовах воєнного стану В. Зеленському вдалося досягнути цього об'єднання, змобілізувавши націю задля реалізації спільних цілей. Окрім цього, саме за його каденції спостерігається значне підвищення національного іміджу, доцільне представлення українців на міжнародній арені, продукування нових міфів, вигідних для українського народу, а також значна підтримка і популяризація національної самобутності.

Не менш важливо, що під час правління В. Зеленського твориться активний процес дерусифікації, стихійно викликаний існуванням колективної пам'яті на неофіційному рівні у зв'язку з воєнним станом, але водночас і підтриманий формальними інститутами офіційного рівня. Зокрема, спостерігається знищення русифікованого простору і творення нових топонімічних та символічних практик, пов'язаних з національною ідентичністю. Окрім цього, вагомим є процес дерусифікації у політичній і релігійних площинах, зокрема ліквідація проросійських політичних партій та церков.

Варто також наголосити, що за каденції В. Зеленського існування колективної пам'яті на офіційному рівні є максимально узгодженим із неофіційним рівнем. Колективні стани неофіційного рівня розділяються на рівні держави, що дає змогу трактувати меморіальну політику відповідною актуальним потребам усіх соціальних груп.

Охарактеризовуючи діяльність В. Зеленського у сфері меморіальної політики, варто не стільки досліджувати створені ним меморіальні акції, скільки говорити про те, що існує об'єктивна можливість докорінно змінити зміст та сенс української політики пам'яті.

Характеризуючи довоєнний неофіційний рівень колективної пам'яті, очевидним стає той факт, що стан української суспільної свідомості був глибоко травмованим. На це впливало тривале перебування в межах тоталітарного режиму, особливістю якого були жорстокі

соціальні умови та масові репресії. Окрім цього, залишалось постколоніальне становище й тяглість гібридного політичного режиму. Суспільство України, якщо класифікувати його до теоретичних доробків, перебувало в дихотомічному поділі. І, за теорією П. Рікера, одна половина у травмі застрягла, а інша половина від тієї травми бігла. Офіційний та неофіційний рівень колективної пам'яті знаходився у надзвичайно конфліктних умовах, оскільки політика пам'яті не відповідала актуальним потребам соціуму. І єдине, що могло це врятувати – реконструкція минулого й ефективно сконструйована нова ідентичність для майбутнього України та українців.

На сучасному етапі, в умовах воєнного стану, на стан колективної свідомості суттєво впливає російсько-українська війна. Однак, незважаючи на додаткові колективні травми, спостерігається значна модернізація української політики пам'яті і перевертання фундаментальних архетипів. Найважливішим є те, що відбувається витіснення архетипу «жертви» і його підміна новим архетипом «героя». Достатньо вагомо, що це закріплюється не лише в українському середовищі, але й на міжнародному рівні. У зверненнях шостого Президента України часто зустрічаються слова: «Вільний народі вільної країни», «Міцний народі найсмівлішої країни», «Незламний народі найсмівлішої країни». Мужність української боротьби на усіх фронтах закріплює новий архетип і, як наслідок, це впливає на конструювання доцільного колективного стану, а українська ідентичність репрезентує вигідний національний імідж.

У повоєнній Україні необхідним є остаточне завершення процесів декомунізації і дерусифікації, збереження і примноження раніше здобутих досягнень, узгодженість політики пам'яті з неофіційним рівнем існування колективних спогадів, а також подальша відповідність меморіальної політики суспільним вимогам. Названі процеси забезпечуватимуть функціонування нової ідентичності, що сприятиме реалізації нещодавно знайденої національної ідеї. Повоєнна меморіальна політика здатна характеризуватись не лише архетипом «героя», але й архетипом «переможця», що відкриватиме широкі перспективи для розбудови меморіальної політики і досягнення національних цілей, оскільки можливість апелювати до зазначеного архетипу зберігатиметься ще не одне століття.

Висновок до 4 розділу

У 4 розділі було проаналізовано як функціонування колективної пам'яті на неофіційному рівні, так і особливості формування меморіальної політики на офіційному рівні.

З часів існування УРСР до умов сьогодення колективна пам'ять українського народу містить колективні травми, в основі яких колективні спогади про Голодомор, масові репресії і примусові виселення, Чорнобильську трагедію, знищення української ідентичності у тій чи іншій формі, Революцію Гідності та повномасштабну російсько-українську війну 2022 року. Неодноразово колективній українській свідомості доводилося проживати так званий «тригер», тобто повторне усвідомлення раніше прожитої колективної травми, а також дестабілізацію колективної психіки внаслідок функціонування численних міфів та війн пам'ятей.

Довоєнний неофіційний рівень існування української колективної пам'яті характеризувався станом глибокої віктимізації, з огляду на довгострокове перебування в умовах тоталітарного режиму, подальше постколоніальне становище і гібридний політичний режим. Меморіальна політика не відповідала актуальним потребам і вимогам українського суспільства, а тому офіційний і неофіційний рівень існування колективної пам'яті знаходився у надзвичайно суперечливих умовах.

Діяльність першого Президента України, Л. Кравчука, характеризувалась зародженням процесів націоналізації, однак це була швидше реакція ситуативного характеру у зв'язку із відокремленням від СРСР, адаптивність до нових умов і необхідність знайти додатковий спосіб легітимації влади.

Меморіальна політика Л. Кучми, другого Президента України, була надто бінарною, оскільки, з одного боку, продовжувались процеси національного відродження, а, з іншого боку, актуалізовувався радянський дискурс і ностальгія за СРСР, що сприяло травматизації суспільства, адже відсутність засудження комуністичного режиму утворювала у суспільній свідомості когнітивний дисонанс і гальмувала процеси розбудови національної ідентичності.

Безпрецедентний тип політики пам'яті сформувався під час каденції В. Ющенка, третього Президента України. Його діяльність ознаменувалась інституалізацією меморіальної політики, ефективним функціонуванням формальних інститутів, доцільністю і відповідністю політики пам'яті для потреб українського соціуму, узгодженістю із колективними спогадами неофіційного рівня. Однак, незважаючи на переваги, зокрема проукраїнський характер і розбудову національного іміджу, навіть така продуктивна діяльність не призвела до остаточного розриву зі спадщиною комуністичного режиму.

Меморіальна політика В. Януковича, четвертого Президента України, відобразилась у проросійському векторі і активізації дискурсу Радянщини, що запам'яталось як «антиполітика пам'яті».

Натомість п'ятий Президент України П. Порошенко продовжував справу В. Ющенка. Ним було започатковано інституалізований процес декомунізації, а меморіальна політика не суперечила актуальним запитам українського середовища.

Варто додати, що більшість українських Президентів у своїй меморіальній політиці або уникали контраверсійних питань минулого, не сприявши виробленню однозначного курсу, або за основу брали регіональні інтереси, ставлячи у невигідне становище інтереси всієї нації.

Політика пам'яті В. Зеленського, шостого Президента України, характеризувалась прагненням об'єднати усіх українців і знівелювати розкол між Сходом та Заходом. Ним продовжується процес декомунізації і дерусифікації. Також йому вдалося досягнути значної консолідації колективної свідомості, підвищення національного іміджу, популяризації національної самобутності і розбудови національної ідентичності. Меморіальна політика набула безпрецедентного змісту узгодженості між офіційним і неофіційним рівнем існування колективної пам'яті. Під час його каденції спостерігається можливість докорінно змінити усталену меморіальну політику України, підтвердженням чого є зміна архетипів на неофіційному рівні і підтримка нових реалій владною елітою. Регулювання колективних станів у вигідному руслі для українського суспільства дає змогу чи не вперше говорити про зародження конструктивного типу меморіальної політики в Україні. Подальші напрацювання у такому ж контексті відкриватимуть перспективу суттєвої трансформації базової української моделі керівництва колективними станами та спогадами.

Висновок

Отже, джерельна база дослідження феномену колективної пам'яті є достатньо розгалуженою. Фундаментальні дослідження розпочинаються з праць західних дослідників: К. Юнга, Е. Дюркгайма, М. Альббакса, А. Варбурга, Ф. Бартлетта, П. Нора, Я. Ассмана, Дж. Пеннебейкера, Б. Банейсіка, Г. Шумана, Ж. Скотта, А. Руссо, М. Лавабра.

З 1960-их років у країнах Заходу сформувався «меморіальний бум», що означає активізацію меморіальних досліджень і організацію великої кількості наукових конференцій. Як наслідок, університети розвинених країн вивчають меморіальні студії на інституційному рівні.

У розвитку українських меморіальних студій виділяють п'ять етапів: витоки (1980-1990), зародження (1990-2000), етап активних напрацювань (2000-2010), інституалізація (2011-2014), вдосконалення (2015-2022).

Встановлено, що в українській джерельній базі досліджень, з одного боку, існує тенденція у користуванні західними методиками, спостерігається злиття термінів і немає чіткого визначення у площині вітчизняних напрацювань щодо колективної пам'яті і похідних феноменів. З іншого боку, фіксується прагнення сконструювати національну ідентичність і розробити власний наратив. В українській джерельній базі існує чимало дослідників у сфері колективної пам'яті: О. Кісь, В. Бабка, А. Киридон, Ю. Шаповал, К. Баханов, С. Набок, І. Гирич, О. Радзивілл, Ф. Турченко, Ю. Шайгородський, О. Майборода, В. Баран.

Загалом, колективна пам'ять – це складний та багатогранний соціально-психологічний феномен, носієм якого є соціальні групи. Досліджуване поняття є повністю протилежним до поняття «історична пам'ять». Серед всіх відмінностей найважливішим є те, що колективна пам'ять нездатна існувати без особистісного враження й емоційно-ціннісний складник тут є максимально вагомим. У колективній пам'яті закарбована групова ідентичність, а від обраної ідентичності залежать колективні спогади. Колективна пам'ять обмежена соціальними рамками пам'яті, що вибірково визначають, які саме спогади зберігатимуться. Водночас колективні спогади конструюються в процесі комунікації, а природа колективної пам'яті є інтерактивна та залежна від контексту. Окрім цього, колективні спогади є надзвичайно стійкі і мають здатність зберігатися навіть за найбільш несприятливих обставин.

Явище колективної пам'яті функціонує на двох рівнях: офіційному та неофіційному. Відповідно до цього, створення досліджуваного феномену відбувається або «згори» шляхом цілеспрямованого конструювання, або стихійно «знизу» шляхом реконструкції. На офіційному

рівні колективна пам'ять є системна та ідеологічно заангажована. Її функціонування забезпечується формальними інститутами, а мета вбачається у реалізації владних інтересів. На неофіційному рівні колективна пам'ять є фрагментарна, в її основі лежать архетипи. Існування на неофіційному рівні забезпечується феноменом колективних спогадів та міжособистісною взаємодією, а мета полягає у збереженні групової унікальності та захисті ідентичності.

Явище колективної пам'яті, як елемент політичної свідомості суспільства, відіграє максимально вагому роль у політичному просторі. Досліджуване поняття створює й підтримує позитивну національну ідентичність. Колективна пам'ять відображає так звану «живу» історію й альтернативний погляд на минуле, іноді достатньо відмінний від того, що конструюється «згори» політичною елітою. Ірраціональний складник, який лежить в основі феномену колективної пам'яті, нерідко сприяє мобілізації суспільства й детермінує політичні процеси.

Опредмечуванням колективної пам'яті займається політика пам'яті – це організована діяльність політичної еліти щодо управління колективними спогадами і суспільними станами, складова загальнодержавного курсу. Вона здійснюється за допомогою ЗМІ, меморіальних практик, творів мистецтва, тощо. Політика пам'яті професійно реалізовує важливі для соціальних груп функції, що пов'язані з минулим, сьогоденням та майбутнім. Характер меморіальної політики залежить від типу політичного режиму. Правляча еліта здатна продукувати наративи і знакові системи, які відповідають потребам суспільних груп або, навпаки, реалізують виключно вузькогрупові інтереси.

Меморіальна політика кожної країни містить численні приклади недоцільної реалізації політики пам'яті. І НДР, і ФРН, і Франція, і Україна на певних етапах демонстрували неприйняття та забуття колективних спогадів, а також дистанціювання від них, і навіть цілеспрямоване конструювання міфів, які суперечать історичним реаліям. Очевидно, що у розвинених країн з вдосконаленням усієї політичної системи поступово змінювалися й особливості політики пам'яті, досвід яких може слугувати орієнтиром у становленні конструктивного типу української меморіальної політики.

Характерно, що меморіальна політика, якщо брати до уваги системний підхід, є іманентна політичній системі, а тому її якість залежить від політичного режиму, економічних, культурних та інших аспектів. Здійснений якісний порівняльний аналіз лише підтверджує це висловлювання.

Наприклад, Французька Республіка, у якій абсолютно всі обрані показники є нижчими відносно ФРН, демонструє також і нижчу якість політики пам'яті. Однак, якщо аналізувати

французьку меморіальну політику, не порівнюючи із німецькою, її все одно можна ідентифікувати як достатньо конструктивну. Тобто є об'єктивні підстави стверджувати, що економічно розвинуті країни, де усі ресурси зосереджуються не лише в руках окремих груп, а збалансовано розподілені внаслідок демократичності політичного режиму, характеризуються конструктивним типом політики пам'яті.

Незважаючи на те, що історична ретроспектива обидвох країн суттєво відрізняється між собою, на сучасному етапі і Франція, і Німеччина є державами, що можуть слугувати взірцем меморіальної політики. Вагомим є і досвід ФРН, який репрезентує ефективну модель побудови нової національної ідентичності. І досвід Франції, який демонструє шляхи знаходження балансу у колективній пам'яті, якщо існують опозиційні наративи.

Беручи до уваги результати якісного порівняльного аналізу, можна також виокремити умови, які сприятимуть ефективній політиці пам'яті. Важливо, щоб країна була ліберальною демократією, характеризувалась матеріальним добробутом, володіла сприятливим рівнем безпеки і високим рівнем політичної свідомості, що уможливлює взяття історичної відповідальності за національне минуле.

Франція і Німеччина – це країни, які на сучасному етапі володіють усіма чотирма умовами, а їхній практичний досвід ще раз підтверджує, що політика пам'яті не є відокремленою, а змушена узгоджуватися з іншими сферами державного управління. З огляду на це, уся політична система повинна бути ефективною, інакше меморіальна політика буде позбавлена конструктиву, що, як наслідок, обумовить і низькі позиції на міжнародній арені, і міжгрупові протиріччя у внутрішній політиці.

Беручи до уваги функціонування української меморіальної політики до 2022 року і результати якісного порівняльного аналізу, ще більше підтверджується теза про залежність типу політики пам'яті від інших складових політичної системи. Неефективність усієї системи обумовила неконструктивний тип української меморіальної політики. Відсутність усвідомлення важливості проблематики розбудови національної ідентичності спричинила дистанціювання від необхідних кроків у меморіальній політиці. Тяглість процесу забезпечила формування розриву між офіційним і неофіційним рівнем існування колективної пам'яті, продукування полярних наративів, архетипу «жертви» і неможливості безболісного зцілення колективних травм. Глибока суспільна віктимізація і діяльність Президентів, які меморіальну політику використовували як інструмент легітимації владних інтересів, сприяли конструюванню небажаних колективних станів.

З огляду на те, що українське суспільство характеризується суттєвим розколом, а також з огляду на загрозу зникнення української ідентичності, національної самобутності або її витіснення іншими ідентичностями, досвід Франції щодо примирення опозиційних наративів не може складати основу для української меморіальної політики. Насамперед, тому, що суперечливі французькі дискурси функціонували в межах однієї і тієї ж французької ідентичності, що не можна сказати про Україну.

Натомість важливим для України є досвід Німеччини, зокрема її шляхи розриву із небажаним минулим, зміна архетипів, несуперечність історичним реаліям, демонстрування історичної відповідальності, об'єднання полярних наративів шляхом виокремлення спільних національних перспектив, радикальна зміна і побудова нової національної ідентичності. Зародження цих процесів і конструктивного типу української меморіальної політики спостерігається під час каденції В. Зеленського і, за умови відсутності тягlosti розвитку, модель політики пам'яті в Україні може бути докорінно оновлена.

Список використаних джерел

1. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні [Електронний ресурс] / В. Л. Бабка. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Babka.pdf.
2. Бажан М. Гімн Української РСР (1978—1991) [Електронний ресурс] / М. Бажан, П. Тичина, А. Лебединець – Режим доступу до ресурсу: <https://www.pisni.org.ua/songs/495389.html>.
3. Берлінський мур упав 30 років тому, проте об'єднання Німеччини досі триває - Меркель [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2792841-berlinskij-mur-upav-30-rokiv-tomu-prote-obednanna-nimeccini-dosi-trivae-merkel.html>.
4. Бойко О. Д. Особливості структури колективної пам'яті [Електронний ресурс] / О. Д. Бойко – Режим доступу до ресурсу: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/27723-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-50003-2-10-20141007%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/27723-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-50003-2-10-20141007%20(1).pdf).
5. Відомі українські компанії відреагували на скандал з вечіркою чернівецького блогера [Електронний ресурс] // Чернівецький промінь. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://promin.cv.ua/2021/11/29/metro-nova-poshta-rozetka-ta-inshi-vidomi-kompanii-vidreahuvaly-na-skandal-z-vechirkoju-chernivetskoho-blohera.html>.
6. «Голодна туса» у День національної скорботи - це гидко, але скандал свідчить про появу інституту репутації [Електронний ресурс] // 2021 – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3360455-golodna-tusa-u-den-nacionalnoi-skorboti-gidko-ale-u-nas-narodzuetsa-institut-reputacii.html>.
7. Голодомор: ніколи знову [Електронний ресурс] // 2021 – Режим доступу до ресурсу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/golodomor-nikoli-znovu/>.
8. Голубчик Г. Становлення європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект [Електронний ресурс] / Г. Голубчик – Режим доступу до ресурсу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2014/2014_03\(22\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2014/2014_03(22)/12.pdf).
9. Забуті. З якими проблемами живуть у сучасній Україні радянські політв'язні та дисиденти [Електронний ресурс]. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://lb.ua/society/2021/05/31/485770_zabuti_z_yakimi_problemami_zhivut.html.

10. Зеленський про Бандеру: для частини українців він герой - і це класно [Електронний ресурс] // BBC News| Україна. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47962172>.
11. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності [Електронний ресурс] / Ю. Зерній – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59864/10-Zerniy.pdf?sequence=1>.
12. Інформаційні матеріали до Дня пам'яті жертв політичних репресій [Електронний ресурс] // Український інститут національної пам'яті. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-zhertv-politychnyh-represiy>.
13. Касьянов Г. Президент ("Past Continuous": Історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)) [Електронний ресурс] / Георгій Касьянов. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-susidi>.
14. Киридон А. М. Конструкт "колективна пам'ять" у фокусі часу: теоретичний дискурс [Електронний ресурс] / А. М. Киридон – Режим доступу до ресурсу: <https://old.uinp.gov.ua/publication/konstrukt-kolektivna-pamyat-u-fokusi-chasu-teoretichnii-diskurs>.
15. Киридон А. М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення [Електронний ресурс] / А. М. Киридон – Режим доступу до ресурсу: <https://core.ac.uk/download/pdf/154015199.pdf>.
16. Киридон А. "Подолання минулого" в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції [Електронний ресурс] / Анна Киридон – Режим доступу до ресурсу: <http://eustudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Kyrydon-A..pdf>.
17. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор [Електронний ресурс] / О. Кісь. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://uamoderna.com/md/216-216>.
18. Кравчук Л. М. Гуманітарна політика [Електронний ресурс] / Л. М. Кравчук – Режим доступу до ресурсу: <https://leonid-kravchuk.com.ua/gumanitarna-polityka/>.
19. Мединська Ю. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету [Електронний ресурс] / Юлія Мединська. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29740/1/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>.

20. Нагорна Л. Історія й колективна пам'ять [Електронний ресурс] / Лариса Нагорна – Режим доступу до ресурсу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nagorna_istoria.pdf.
21. Не важливо, на честь кого названа вулиця? [Електронний ресурс] // Главком. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://glavcom.ua/country/society/ne-vazhlivo-na-chest-kogo-nazvana-vulicya-skandalne-novorichne-zvernennya-zelenskogo-shvalili-dvi-tretini-glyadachiv-657268.html>.
22. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті [Електронний ресурс] / І. Симоненко // Відділ соціокультурних та етнонаціональних досліджень. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>.
23. Терещук Г. «Ми вижили і не скорилися» – психотерапевт про Голодомор-геноцид [Електронний ресурс] / Галина Терещук // Радіо Свобода. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-zhertvy-stalinizm/31581711.html>.
24. Чому Польщі вдалося? Люстрація і загальна декомунізація як економічні чинники [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: https://texty.org.ua/articles/44154/Chomu_Polshhi_vdalosa_Lustracija_i_zagalna_dekomunizacija-44154/.
25. Чорнобильська катастрофа: спогади рівненських ліквідаторів [Електронний ресурс] // Суспільне новини – Режим доступу до ресурсу: <https://susplne.media/245043-derusifikuut-i-povernut-istoriu-ak-u-gromadi-na-rivnensini-perejmenovuut-vulici/>.
26. Чорнобильська трагедія: пам'ять як попередження на майбутнє [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <http://tulchin-rada.gov.ua/news/chornobil-24-04-20/>.
27. Ажимов Ф. Е. Коллективная память и история в контексте нарративного подхода [Електронний ресурс] / Ф. Е. Ажимов, Р. Ю. Сабанчеев, И. О. Щедрина – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/kollektivnaya-pamyat-i-istoriya-v-kontekste-narrativnogo-podhoda.pdf>.
28. Ангела Меркель: Мы обязаны сохранить память о погибших при нацизме [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/ru/merkel-zajavila-ob-objazannosti-nemcev-sohranit-pamjat-o-pogibshih-pri-nacizme/a-57470139>.
29. Аникин Д. А. Историческая ответственность как предмет социально-философской рефлексии [Електронний ресурс] / Д. А. Аникин // Национальный исследовательский Томский государственный университет – Режим доступу до ресурсу: <https://human.spbstu.ru/userfiles/files/articles/2019/4/17-25.pdf>.

30. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой [Электронный ресурс] / А. Ассман // Новое литературное обозрение. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://www.goethe.de/resources/files/pdf97/fragment_aleida_assmann_novoe_nedovolstvo_memorialnoi_kulturoi_ru_c_nlo2.pdf.

31. Ассман Я. Культурная память [Электронный ресурс] / Ян Ассман. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/speckurs/assman.pdf>.

32. Бергер Ш. Историческая политика и национал,социалистическое прошлое Германии, 1949—1982 гг. [Электронный ресурс] / Ш. Бергер – Режим доступа до ресурсу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/miller_a_lipman_m_istoricheskaia_politika_v_xxi_veke.pdf.

33. Возможности качественного сравнительного анализа для исследования посткоммунистических трансформаций [Электронный ресурс] // Политическая концептология: журнал междисциплинарных исследований. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://politconcept.sfedu.ru/2017.1/00.pdf>.

34. Воссоединение Украины с Россией. 1654-1954. Сборник статей [Электронный ресурс] // Акад. наук СССР. – 1954. – Режим доступа до ресурсу: <https://dokumen.pub/1654-1954.html>.

35. Вострецов Е. Ю. Историческая ответственность в полигенеративной среде: версии и инверсии практики [Электронный ресурс] / Е. Ю. Вострецов, И. А. Симонова – Режим доступа до ресурсу: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/1922/1/povr-2015-05-01.pdf>.

36. Дубин Б. память, война, память о войне. Конструирование прошлого в социальной практике последних десятилетий [Электронный ресурс] / Б. Дубин – Режим доступа до ресурсу: http://www.intelros.ru/intelros/reiting/reiting_09/material_sofi/5023-boris-dubin-pamyat-vojna-pamyat-o-vojne-konstruirovanie-proshlogo-v-socialnoj-praktike-poslednix-desyatiletij.html.

37. Емельянова Т. П. Коллективная память в контексте обыденного политического сознания [Электронный ресурс] / Т. П. Емельянова. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/4/Emelianova_Collective-Memory/.

38. Емельянова Т. П. Коллективная память о событиях отечественной истории: социально-психологический подход [Электронный ресурс] / Т. П. Емельянова // «Институт психологии РАН». – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document13937.pdf>.

39. Историческая политика в 21 веке [Электронный ресурс] // М.: Новое литературное обозрение. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/miller_a_lipman_m_istoricheskaia_politika_v_xxi_veke.pdf.

40. Историческая экспертиза [Электронный ресурс] // «Нестор-История». – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://docplayer.com/73833328-Issn-istoricheskaya-ekspertiza.html>.
41. Канцлер ФРГ - на коленях [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.dw.com/ru/kogda-kanzler-frg-vstal-na-koleni/a-55831399>.
42. Концептуальные основания политики памяти и перспективы постнациональной идентичности [Электронный ресурс] // Издательский Дом Томского государственного университета. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://core.ac.uk/download/pdf/287402382.pdf>.
43. Куренбина О. А. Социальная память: конструирование и воспроизводство [Электронный ресурс] / Оксана Андреевна Куренбина // «Уральский государственный педагогический университет». – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://core.ac.uk/download/pdf/162319683.pdf>.
44. Ле Пен оспорила ответственность Франции за депортации евреев во время войны [Электронный ресурс] // Forbes – Режим доступа до ресурсу: https://forbes.kz/news/2017/04/10/newsid_140767.
45. Малинова О. Ю. Политика памяти как область символической политики [Электронный ресурс] / О. Ю. Малинова – Режим доступа до ресурсу: http://inion.ru/site/assets/files/3626/metodologicheskie_voprosy_izucheniia_politiki_pamiati.pdf.
46. Маркс А. Истоки, развитие и применение качественного сравнительного анализа: опыт первых 25 лет [Электронный ресурс] / А. Маркс, Б. Риу, Ч. Рэйгин – Режим доступа до ресурсу: <https://politconcept.sfedu.ru/2017.1/00.pdf>.
47. Масненко В. Мифологема «братских народов» как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии [Электронный ресурс] / В. Масненко. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Studia_historica_09_%D0%9C%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E.pdf.
48. Махотина Е. И. Нарративы музеализации, политика воспоминания, память как шоу: Новые направления memory studies в Германии [Электронный ресурс] / Е. И. Махотина – Режим доступа до ресурсу: http://inion.ru/site/assets/files/3626/metodologicheskie_voprosy_izucheniia_politiki_pamiati.pdf.
49. Мелешкина Е. Ю. Возможности качественного сравнительного анализа для исследования политики памяти и ее проявлений [Электронный ресурс] / Е. Ю. Мелешкина –

Режим доступа до ресурсу:
http://inion.ru/site/assets/files/3626/metodologicheskie_voprosy_izucheniia_politiki_pamiati.pdf.

50. Методологические вопросы изучения политики памяти: Сб. научн. тр. / Отв. ред. Миллер А. И., Ефременко Д. В. — М.-СПб: НесторИстория, 2018. — 224 с. Режим доступа до ресурсу:

http://inion.ru/site/assets/files/3626/metodologicheskie_voprosy_izucheniia_politiki_pamiati.pdf.

51. Миллер А. И. Методологические вопросы изучения политики памяти: Сб. научн. тр. [Электронный ресурс] / А. И. Миллер, Д. В. Ефременко. — 2018. — Режим доступа до ресурсу:
http://inion.ru/site/assets/files/3626/metodologicheskie_voprosy_izucheniia_politiki_pamiati.pdf.

52. Нечаева А. А. Теоретико-методологические подходы к анализу коллективной памяти в мемори стадиз [Электронный ресурс] / А. А. Нечаева — Режим доступа до ресурсу:
file:///C:/Users/Admin/Downloads/Theoretical_and_Methodological_Approaches_to_Colle.pdf.

53. Осипова Н. О. Структурно-семиотический подход как аспект методологии гуманитарного знания [Электронный ресурс] / Н. О. Осипова — Режим доступа до ресурсу:
http://cr-journal.ru/rus/journals/79.html&j_id=7.

54. Репина Л. П. Прошлое для настоящего: История-память и нарративы национальной идентичности: коллективная монография [Электронный ресурс] / Л. П. Репина. — 2020. — Режим доступа до ресурсу: <https://roii.ru/the-past-for-the-present/roii-the-past-for-the-present.pdf>.

55. Романовская Е. В. Морис Хальбвакс: Культурные контексты памяти [Электронный ресурс] / Е. В. Романовская // Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова. — 2010. — Режим доступа до ресурсу:
<https://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/2010-3-9.pdf>.

56. "Франция предала своих детей" [Электронный ресурс] // EURONEWS. — 2019. — Режим доступа до ресурсу: <https://ru.euronews.com/2019/07/21/never-forget-vel-d-hiv-round-up-french-minister-says-through-tears-on-national-memory-day>.

57. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / Морис Хальбвакс — Режим доступа до ресурсу:
<https://web.archive.org/web/20140305090950/http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.

58. Харальд В. История, память и современность прошлого [Электронный ресурс] / Вельцер Харальд // Неприкосновенный запас, номер 2. — 2005. — Режим доступа до ресурсу:
<https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/istoriya-pamyat-i-sovremennost-proshlogo.html>.

59. Шеррер Ю. Отношение к истории в Германии и Франции: проработка прошлого, историческая политика, политика памяти [Электронный ресурс] / ,Ю. Шеррер // 2009 – Режим доступа до ресурсу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=48576>.

60. Шмагин Д. «Синдром Виши»: политические проблемы переосмысления коллаборационистского прошлого [Электронный ресурс] / Д. Шмагин – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-vishi-politicheskie-problemy-pereosmysleniya-kollaboratsionistskogo-proshlogo>.

61. Якубин А. Л. Политики памяти в объединенной Европе: общность, партикулярность, ассамбляж [Электронный ресурс] / А. Л. Якубин – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/politiki-pamyati-v-obedinennoy-evrope-obschnost-partikulyarnost-assamblyazh>.

62. Democracy Index [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>.

63. Global Human Development Indicators [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://hdr.undp.org/en/countries>.

64. Global Peace Index [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.visionofhumanity.org/maps/#/>.

65. Index of Economic Freedom [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.heritage.org/index/>.

66. Polity5: Regime Authority Characteristics and Transitions Datasets [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>.

67. The Economist Intelligence Unit's Quality of Life Index [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.economist.com/media/pdf/qualityoflife.pdf>.

68. The World Bank [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.worldbank.org/en/home>.

69. The Worldwide Governance Indicators [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>.

70. V-Dem Varieties of Democracy [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.v-dem.net/en/data/reference-materials-v10/>.

Додатки

Додаток А

Таблиця істин (результати кодування істинності або хибності висловлювань)

Країна	A	F	B	C	G	D	E
НДР (1949-1990)	0	0	0	0	0	0	Деструктивний тип (E3)
УРСР (до 1991)	0	0	0	0	0	0	Деструктивний тип (E3)
ФРН (1949-1960)	1	1	0	1	1	0	Неконструктивний тип (E2)
Франція (1946-1968)	0	1	0	0	1	0	Неконструктивний тип (E2)
Франція (1968-1980)	1	1	1	0	1	0	Неконструктивний тип (E2)
ФРН (1960-1990)	1	1	1	1	1	1	Конструктивний тип (E1)
Франція (1980-2021)	1	1	1	1	1	1	Конструктивний тип (E1)
ФРН (1990-2021)	1	1	1	1	1	1	Конструктивний тип (E1)
Україна (1991-2021)	0	1	0	0	1	0	Неконструктивний тип (E2)